

MEDIÁRIUM

KOMMUNIKÁCIÓ – EGYHÁZ – TÁRSADALOM

2011.

V. évfolyam 1–2. szám

Debrecen

MEDIÁRIUM

kommunikáció – egyház – társadalom

A Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Kommunikáció- és Társadalomtudományi Intézetének folyóirata

2011. V. évfolyam 1–2. szám

Szerkesztőség: 4026, Debrecen; Péterfia u. 1–7.
Telefon: (52) 518-547, 518-546
E-mail: mediarium@licium.hu
Internet: www.licium.hu/mediarium

Kiadja a Debreceni Református Hittudományi Egyetem
és a Református Ifjúsági Média Alapítvány
4026, Debrecen; Kálvin tér 16.

Felelős kiadó: Fekete Károly rektor

Készült a Kapitális Nyomdában, Debrecenben
Felelős vezető: ifj. Kapusi József

ISSN 1789-0357

Szerkesztőbizottság:
Fekete Károly, Gaál-Szabó Péter, Kustár Zoltán,
Maticsák Sándor, Pusztai Gabriella, Ujváry Zoltán

Főszerkesztő: Völgyesi Zoltán

Felelős szerkesztő: Vitéz Ferenc

Szerkesztők:
Baráth Béla Levente,
Gonda László, Lovas Kiss Antal,
Maksa Gyula

Olvasószerkesztő: Arany Lajos

Tördelőszerkesztő: Turzai Nóra

Megrendelhető a szerkesztőség címén. Kéziratokat a szerkesztőség és/vagy a felelős szerkesztő
e-mail címére várunk (ferko824@gmail.com).
A meg nem rendelt, el nem fogadott kéziratokat nem őrizzük meg.

TARTALOMJEGYZÉK

V. évf. 1–2. szám

ROMA KULTÚRA

- BEREK SÁNDOR: A cigány kultúra és a szakralitás a 20. században,
etnográfiai kontextusban 5
- VITÉZ FERENC: „Cigányvarázs” vagy a lét sikolya? 15
- A mélyszegénység megtámadása
Interjú Balog Zoltánnal 34

MÚLT SZÁZADI TÖRTÉNETEK

- ORBÁN MARIANN: Kárpátaljai református lelkészek
börtön- és lágerélményei 41
- NÉMETHI JÁNOS LEVENTE: Forradalom és építőmunka
*Az NSDAP és a nemzetiszocialista állam dualizmusa
a „Machtergreifung” nyarán* 58

MŰHELY

- ARANY LAJOS: A hatodik érzék
Márai Sándor a sajtóról 71
- TÓTH DÉNES: Muzsika a deszkák felett 87
A debreceni operatársulat utóbbi egy évtizedéről

FÓRUM

- DUFFEK MIHÁLY – HAUSMANN ALICE – SZABÓ LÁSZLÓ TAMÁS:
A „köz értéke” vagy a „réteg kultúrája”?
*Diskurzus a zenei nevelés időszerű kérdéseiről
és a „fél-anyanyelvűség” veszélyeiről* 97
- GULD ÁDÁM: Sztárnak lenni 105
Hírnév és hírhedség dimenziói a mediatizált nyilvánosság korában

A cigány kultúra és a szakralitás a 20. században, etnográfiai kontextusban

A magyarországi néprajzi és kulturális antropológiai cigánykutatások kutatástörténetében hagyományosan két ciganológus triáoszt különböztetnek meg. Az elsőt Habsburg József főherceg (1833–1905), Wlislöcki Henrik (1856–1907) és Herrmann Antal (1851–1926), míg a másodikat Erdős Kamill (1924–1962), Vekerdí József (1927–) és Hajdú András (1932–) alkotja. Kutatásaik során különböző mértékben érintették a cigányság és a vallásosság, a cigányság és a szakralitás kapcsolatait.

Az I. ciganológus triász: a cigányság és a vallás kapcsolata

A cigányság és a vallásosság kapcsolatának vizsgálatában az I. ciganológus triász tagjai közül elsősorban Wlislöcki Henrik és Herrmann Antal munkássága érdemel figyelmet, de Habsburg József főherceg is folytatott ilyen jellegű kutatásokat. Wlislöcki életművét Ujváry Zoltán dolgozta fel (Ujváry, 2007.), fontosabbnak tartott folklórisztikai írásai-ból pedig válogatást közölt (Ujváry, 2008.), míg Herrmann hazai cigánykutatásait Bódi Zsuzsanna tekintette át (Bódi, 1999c.), elkészítette cigánykutatásainak válogatott bibliográfiáját (Bódi, 1999b.), és bemutatta adattári hagyatékát is (Bódi, 1999a.).

Herrmann Antal nevéhez fűződik az első modern statisztikai adatfelvétel a magyarországi cigányságról, a dokumentumot 1895-ben adtak közre *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei 5 grafikai táblázattal*¹ címmel. A kötet 3 nagyobb részből áll, az *Általános jelentés*ből, a *Táblás kimutatások*ból és a *Grafikai táblázatok*ból. Az *Általános jelentés*, amelyet Herrmann Antal készített, a *Táblás kimutatások* és a *Grafikai táblázatok* értelmezése. A *Táblás kimutatások* 9 egységből tevődnek össze, így *A cigányok összes létszáma járásonkint*, *A cigányok általános viszonyai járásonkint*, *A cigányok lakviszonyai*, *A cigányok kor szerint*, *A cigányok családi állapot szerint*, *A cigányok hitfelekezete szerint*, *A cigányok nyelvismerete*, *A cigányok olvasni-írni tudása* és *A cigányok foglalkozása*, amely az *Általános jelentés*ben kiegészült még a számlálás módszerének bemutatásával. Az *Általános jelentés* különböző értelmezései néprajzi és statisztikai megállapításokat egyaránt tartalmaznak.

¹ HERRMANN, 1895. Tartalomjegyzék 3. Előszó IV. Általános jelentés 2*–59*. Táblás kimutatások 2–81. Grafikai táblázatok 1–5: 10*. 12*. 40*. 44*. 56*. Hasonmás kiadása HOÓZ ISTVÁN *Az 1893. évi cigányösszeírás előzményei és cöljai* című bevezető tanulmányával 1992-ben jelent meg.

Herrmann szerint: „[a] cigányok ősi vallásának igen kevés maradványa él még a népbiedelem elmosódott alakjaiban, némely babonás szokásban és színehagyott szóhagyományban. Némely homályos mythikus képzetnek még elég élénk hatása van a cigány kedélyre, mely egyébként meglehetősen közönyös a vallási érzület dolgában. Külsőségekre nézve a cigány rendszeren alkalmazkodik környezőinek vallási formáihoz, de nem belső szükségéretből, hanem inkább külső kényszerből s talán azon mimicri-szerű jelenséghez hasonlítva, mely szerint némely állat a környezet színéhez illeszkedik. Életmódjában, szokásaiban, melyekhez szívósan ragaszkodik, gyakran élesen különbözik a vidék egyéb lakóitól, de a felekezetet illetőleg, mely reá nézve jóformán közömbös, minden concedál a milieunek, így ösztönszerűleg elkerülve a vallási türelmetlenség zaklatásait. A falu vallását követi. S ha egyik vagy másik felekezethez feltűnőbb nagy számmal tartozik, ez inkább azon népfajok hatása, melyekben az illető felekezet dominál s melyek közt a cigányok nagyobb tömegekben élnek és asszimilálódnak. ...De talán némileg mégis jobban vonzódnak a szertartásaikkal az érzékekre és képzelemre erősebben ható régebbi felekezetekhez (görög-keleti, római katolikus), mint az egyszerűbb és ridegebb ritussal bírókhoz és újabb keletűekhez.” (Herrmann, 1895. 31*).

A cigányösszeírás a letelepedettség mértéke alapján megkülönböztetett állandóan letelepedett, huzamosabb ideig egy helyen tartózkodó és vándorcigányokat. Herrmann felekezeti statisztikájának² alapértelmezései a letelepedettség mértéke alapján megkülönböztetett csoportokon belül a felekezeti eltérésekre, az összesített adatok alapján a felekezeti megoszlásra, továbbá az összes népesség megfelelő felekezeti adataival való összehasonlításra terjedtek ki. Herrmann a felekezeti statisztikákat az értelmezés során rendszeresen összekapcsolta az anyanyelv szerinti statisztikával.

A római katolikusoknál „[i]de tartoznak a tót, vend és horvát ajkuak majdnem mind és a magyar ajkuak legnagyobb része”, a két görög felekezetenél „az oláhnyelvű cigányok nagy tömege, nagyobb része a keletiben, melyhez a szerbek is tartoznak, míg a ruthenek a görög-katholikust vallják”, továbbá „[á]gostai hitvallású evangélikus néhány német és tót ajku cigány; a reformátusok és az unitáriusok majdnem kizárólag magyarok”. (Herrmann, 1895. 32*) A statisztikai leírás bemutatta az egyes felekezetek területi eloszlását is. A területi eloszlás érzékeltetéséhez hét országrészt különböztetett meg: a Duna bal és jobb partját, a Duna–Tisza közét, a Tisza jobb és bal partját, a Tisza–Maros szögét és Erdélyt, az egyes országrészekben belül pedig a vármegyét. A legösszetettebb statisztikai kijelentések így a területi, vármegyére vonatkozó felekezeti megoszlás, a letelepedettség mértéke alapján megkülönböztetett csoportok megoszlása és az anyanyelv szerinti megoszlás kapcsolataira és adataira épültek.

² 1. sz. táblázat: A cigányok megoszlása 1893-ban hitfelekezet szerint, százalékban kifejezve.

Herrmann számára a cigányok magyarországi felekezeti rendszere azonban nem önmagában, hanem elsősorban feltételezett demográfiai összefüggései miatt lehetett fontos, de mint megállapította, „[a] cigányok felekezeti viszonyainak számszerű kimutatásából nem vonhatunk valami érdemleges demographiai tanulságokat.” (Herrmann, 1895. 32*) A felekezeti hovatartozásban meghatározónak a cigányoknak az adott felekezeti környezethez való alkalmazkodását, adaptációját, továbbá az adott nyelvi-etnikai környezethez történő asszimilációját, végül az érzékekre és a képzeletre erősebben ható szertartásokat, rítusokat tartotta. Nagy Pál szerint azonban egy-egy cigány közösség vallása összefüggésben lehetett azzal, hogy honnan érkeztek jelenlegi tartózkodási helyükre, és mennyi ideje tartózkodnak ott. Herrmann értelmezése nem érintette ezeket a viszonylatokat.³ A huzamosabb ideig egy helyen tartózkodó cigányok és a vándorcigányok esetében ezen túl bizonytalan még a felekezeti környezet és a nyelvi-etnikai környezet meghatározása is.

Habsburg József főherceg és Wlislócki Henrik cigánykutatásainak eredményei a 19. század végétől hosszú időre megalapozták a cigányokra vonatkozó néprajzi ismereteket, egyben pedig a *Vasárnapi Újság*ban is közölt tanulmányok, illetve a *Pallas Nagy Lexikon*ában adott összegzések következtében szélesebb közönség számára is hozzáférhetővé váltak. Magyarországon az 1950-es évek elejéig nem volt Wlislócki munkásságához mérhető néprajzi cigánykutatás sorozat. A *Pallas Nagy Lexikona* 1893-ban kiadott IV. kötetében két szócikk foglalkozott a cigányokkal, *Cigány nyelv* és *Cigányok* címmel. A cigány nyelvet bemutató szócikket Habsburg József főherceg (Habsburg, 1893. 360–361), míg a néprajzi áttekintést Wlislócki Henrik írta (Wlislócki, 1893a. 361–364), utóbbit kiegészítve egy cigánysátor rajzával is. Wlislócki a szócikkében kitért a különböző, cigányokra vonatkozó népelnevezésekre, az eredetre, a történelemre, ezen belül a cigányok európai és a magyarországi történetére, az iskoláztatás és a letelepítés problémáira, ebben külön József főherceg kísérleteire, továbbá a cigányokkal foglalkozó társadalmi és tudományos szerveződésekre.

A lexikonban a szócikkekhez külön melléklet is csatlakozott (Wlislócki, 1893b. I–XLVIII), amely szintén Wlislócki Henrik munkája, és ebben részletesen bemutatta a cigány nyelv grammatikáját, a cigányok életmódját, szokásait és hiedelmeit, a cigányok népköltészetét és zenéjét, a cigánykutatások válogatott külföldi és hazai szakirodalmát. A külön melléklet része lett egy magyar–cigány szógyűjtemény is, amelyet azonban nem Wlislócki, hanem József főherceg készített. Wlislócki Henrik a cigányok életmódját, szokásait és hiedelmeit összegezve, Herrmann Antallal ellentétben, a cigányok körében rendkívül gazdag néphitét talált, és egyben szerteágazó

³ Nagy, n.a. szóbeli közlés

rendszerét mutatta be a népi vallásosságnak is. Megállapításainak érvényessége azonban szinte minden esetben korlátozott, mivel a néphit és a népi vallásosság elemei szorosan kapcsolódtak egy-egy cigány csoporthoz, leggyakrabban felvidéki, délvidéki és erdélyi sátoros, vagyis a vándorcigányokhoz, illetve ezen belül a szerb és a török cigányokhoz, mivel „[v]árosi és falusi cigányaink már régóta szakítván hagyományaikkal és eredeti szokásaikkal, lassankint a polgáriasodott népek keretébe léptek be.” (i.m. XIV)

Wlislocki kutatásai szerint „[á]mbár [a sátoros cigányok] mindnyájan keresztényeknek vallják magukat s tényleg meg vannak keresztelve, mégis alig van fogalmuk a vallásról. Egy felsőbb lényt, Istent (*del v. devla*), névszerint ismernek ugyan, de tulajdonosságairól a leghomályosabb fogalmuk van. Krisztusról annyit tudnak, hogy gazdag király volt, kit a zsidók megöltek. A keresztény mennyországról nincs semmi fogalmuk, de van a pokolról, mint az ördögök lakásáról. Hogy a cigányok ördöge a keresztény hitvilágból származott, arra mutat az is, hogy mindig szoros összekötöttségben lép fel a boszorkányokkal...Az ördögöknek nincs feleségük, hanem földi nőkkel élnek, kik így boszorkányokká válnak.” (i.m. XXXII)

Wlislocki a gyűjtései alapján arra következtetett, hogy „a cigányok [értsd: a sátoros cigányok], bár a keresztény egyház kebelébe tartoznak, sok ősrégi vallási hagyományt őriztek meg napjainkig, természetesen többnyire elmosódott, halvány alakban.” (i.m. XXXIII)

Jean-Pierre Liégeois az 1990-es évek közepén adott szociokulturális és társadalompolitikai áttekintésében úgy fogalmazott, hogy a romák, cigányok, utazók esetében „[a] vallás és egy adott helyen kötött kapcsolatok között összefüggés van”, (Liégeois, 2002. 69), amely elsősorban a kölcsönzéseket és az átvételeknek tulajdonított funkciókat befolyásolja. A vallás a cigányok számára így egyszerre a környezethez igazodás módja, a kultúrájuk egyik összetevője, amely hozzájárul a lelki egyensúlyhoz, a krízishelyzetekben pedig a társadalom és a kultúra újjászervezéséhez. A környezethez való illeszkedés azonban nem jelenti valamennyi vallási gyakorlat átvételét, míg a hitek és a rítusok egy további része csak átértelmezés után épül be a cigány kultúra szerkezetébe, mivel a különböző kölcsönzések a társadalmi gyakorlatok rendszerébe illeszkednek. „A szakrális mindig áthatja a hétköznapiakat és a hétköznapiak kimondva vagy kimondatlanul, mindig utalnak a szakrálisra” (i.m. 70). Liégeois szerint a vallás, a társadalmi és a kulturális gyakorlatok között nincs elválasztó vonal.

A hitnek és a rítusnak fontos szerepe van a társadalmi tevékenységek szabályozásában és a társadalmi normák kidolgozásában a tiszta/tisztátalan, a jó/rossz és a cigány/nem cigány szembeállítások szerint. „A legtöbb tiltás és ezeket a tiltásokat feloldó legtöbb tisztulási rítus a születéshez és a halálhoz kapcsolódik.” (uo.) A legna-

gyobb jelentőségű szakralitás cigányok számára a keresztelő és a halott melletti összejövetel, a beteg, a haldokló, a halott meglátogatása, míg a cigányok és az utazók vallási tevékenységének legláthatóbb mozzanatai a zarándoklatok, a búcsújárások, amelyek egyben eleget tesznek az átvételek összes funkciójának.

A II. ciganológus triász: a cigányság halotti szokásai

A cigányság és a szakralitás kapcsolatának vizsgálatában az II. ciganológus triász tagjai közül Erdős Kamill munkássága érdemel különösen figyelmet. Erdős Kamill az 1948 és 1962 között végzett terepkutatásaival, gyűjtéseivel és különböző értelmezéseivel átalakította a cigányokra vonatkozó néprajzi tudást. Összegyűjtött cigánytanulmányai 1989-ben jelentek meg, és ebben az addig nem közölt, a hagyatékban maradt írásai is helyet kaptak. A könyv szerkesztője, egyben a bevezető tanulmány szerzője, Vekerdi József volt, aki Erdőssel együtt a második ciganológus triász tagja. Vekerdi rekonstruálta a viszonylag rövid, de nagyon intenzív tudományos pályát (Vekerdi, 1989.).

Erdős Kamill jól ismerte a kárpáti cigány és az oláh cigány nyelvjárást, előbb csak alkalomszerűen, de az 1950-es évek közepétől már rendszeresen végzett gyűjtéseket, így 1956-ban Békés megyében, döntően Tótkomlóson, Kétegyházán és a végegyházi „mășăriknál” [„halászok”] (Erdős, 1989b. 42),⁴ majd 1956-ban és 1957-ben Nógrádban, Balassagyarmaton a kárpáti cigányok között, 1958-ban pedig a Dunántúlon járt, 1959-ben ismét Nógrádban, Balassagyarmaton és Salgótarjánban, 1960-ban Sárospatakot és a Bodroghözt kereste fel, majd Nyíregyháza, Kiskunhalas és Mélykút következett. Utolsó gyűjtései 1961-ben Szabolcs-Szatmár megyéhez kötődtek. Erdős Kamill kutatásai elsősorban a cigány nyelvre, továbbá különböző folklórműfajokra, így a népdalra, a népmesére, a néptáncra, a szokás- és hiedelemanyagokra (Erdős, 1989.), illetve a magyarországi cigányok nyelvi és néprajzi szempontokat egyesítő csoportosítására irányultak (Erdős, 1989b.).

A cigányság és a szakralitás viszonyával foglalkozó munkája a *Cigány temetés* (Erdős, 1989a.) először 1958-ban jelent meg, amellyel Habsburg József főhercegnek és Wlislocki Henriknek a temetési szokások és a halállal kapcsolatos hiedelmek körében végzett gyűjtéseikhez is kapcsolódott. Erdős munkájának jelentőségét többek között

⁴ Mășări [„halászok”]: a cigány anyanyelvű oláh (vlax) cigány törzs. A törzsi nevek általában foglalkozásnevekre utalnak. A cigány anyanyelvű oláh (vlax) cigány törzsek leírása során Erdős Kamill rendszerezését, írásmódját és fordításait használtam.

az adta, hogy rendkívül kevés ismeret állt rendelkezésre a cigány temetéséről, a gyászszertartásokról, különösen a letelepedett cigányok temetési szokásairól, miközben a Magyarországon élő cigányok túlnyomó többsége már Herrmann Antal cigányösszeírásának időszakában is állandó lakóhelyen élt.

Erdős két, nyelvileg és etnikailag eltérő cigánycsoport temetési szokásait tanulmányozta, a kheräre (oláh) cigányokét és a kárpáti cigányokét. A csoportok cigány anyanyelvűek voltak ugyan, de a nyelvi eltérések következtében nem értették meg egymást, tagjaik nem házasodtak össze, kölcsönösen megvetették és lenézték egymást, és nem voltak hajlandóak egy fedél alatt lakni sem. A Békés megyében, Tótkomlóson és Gyulán élő kheräre (oláh) cigányok, és a Nógrád megyében, Balassagyarmaton és Budapesten élő kárpáti cigányok már a múlt század végén is állandó telephellyel rendelkeztek. Erdős Kamill célja a cigány temetés jellegzetességeinek bemutatása volt, gyűjtései az 1950 és az 1957 közötti időszakot ölelték fel, a megfigyeléseit pedig, ahol lehetett, a hazai és nemzetközi kutatások kontextusába helyezte. Erdős a két, nyelvileg és etnikailag eltérő cigánycsoport temetkezéssel kapcsolatos szokásanyagán belül nyolc szokás- és hiedelemcsoportot különített el, így a halottjóságot, a halál elkövetkezését és a koporsóbatételt, a virrasztást, a temetőbe menetelt, a pomāna-t, a gyászmegszakítást, a halott-tisztelet formáit és műlo kultuszt. A pomāna kheräre (oláh) cigány szokás: halotti ünnep, lélekváltság a temetés után, több alkalommal, a temetéstől számított különböző időpontokban. A műlo kultusz kárpáti cigány hiedelem és szokás: a műlo Erdős Kamill fordításában „élőholttest,” amely értelmezésében nem azonos a lélekkel, lehet jó vagy rossz, látható és láthatatlan, visszatérését nem lehet megakadályozni, legtöbbször látható alakban jelentkezik, és ugyanolyan külseje van, mint a meghalt személynek (Erdős, 1989a. 40–41). A műlo-ról már Wlislócki is említést tett a *Pallas Nagy Lexikon*ában (Wlislócki, 1893b. XX), a vándorcigányok néphitének leírása során, de ő vámpírszerű alaknak tartotta, és nem a vöd'i – műlo hiedelem kettősségében tárgyalta. Erdős Kamill szerint a vöd'i a kárpáti cigányok körében a lélek, a test alaktalan, illékony mása, és inkább kísértethitre utal, nem pedig a latin spiritusra, mivel ebben a formában alig ismerjük (Erdős, 1989a. 40).

A magyarországi cigányok, pontosabban az oláh cigányok halotti szokásaira és gyászára vonatkozó kutatásokat Szuhay Péter és Kőszegi Edit tekintette át az évtized elején, „*Megadjuk a tiszteletet*”. *A kétegyházi romák etnikus különállásáról egy temetés kapcsán* (Szuhay–Kőszegi, 2002.) címmel, amelynek kutatási előzménye egy korábbi, *Örökös lakás. Az etnikus egyediség és a kétegyházi Faragó Zsigmond temetése* (Szuhay–Kőszegi, 2001.) című-, szintén közös tanulmányuk volt. Kutatásaik tárgyai ugyanakkor érzékelhetően már nem egyszerűen a szakrális jelenségek és a szakrális folyamatok, mint Wlislóckinál és Erdősnél, hanem az etnikai azonosság és a szakra-

litás viszonyai. Szuhay és Kőszegi Kétegyházán egy bonyolult helyi vallási, etnikai és társadalmi rendszerrel találkozott. A több mint négyezer lakosú rendelkező falunak többségében görögkeleti vallású, román népessége volt a kutatásuk idején, de a románok mellett még katolikus vallású magyarok és németek is éltek itt. A település lakosságának közel 10%-a volt cigány, elsősorban a mäsäri („halász”), a kheräri („alkalmi munkás; házzal rendelkező”) és a čuräri („késes”) törzshöz tartozó oláh cigányok, de a törzsi leszármazásban nem volt egyetértés, és Szuhay beszámolója szerint mindez rendre bonyodalmakat, vitákat és zavarokat okozott a kapcsolatokban (Szuhay–Kőszegi, 2002. 95). A falu oláh cigánysága a falubeli nem oláh cigányokat romungrónak nevezte, a nem cigányokat gázsóknak vagy parasztoznak. A gázsó elnevezés egyaránt jelenthetett magyart, román és parasztot, a román elnevezést a román anyanyelvű és/vagy görögkeleti vallású emberekre használták, míg a magyar megnevezés egyaránt vonatkozhatott a magyarokra és a románokra (i.m. 95–96).

Szuhay Péter és Kőszegi Edit szerint az utóbbi fél évszázad szórványos etnográfiai és antropológiai kutatásai alapján nemcsak a temetések szokásrendje változott, de az még az oláh cigány csoporton belül is eltéréseket mutatott (i.m. 93). Az etnográfiai és antropológiai rekonstrukció és összehasonlítás Erdős Kamill *Cigány temetés* (Erdős, 1989.), Szapu Magda *Halotti szokások és hiedelmek a kaposszentjakabi oláh cigányoknál* (Szapu, 1984.), Michael Sinclair Stewart *A magyarországi cigányok halotti szokásai* (Stewart, 1994.) és Rézműves Melinda *A magyarországi oláh cigányok szokásai gyász idején* (Rézműves, 1992.) című kutatásaira épült. Tehát viszonylag kevés temetés leírása állt rendelkezésükre, de elegendő annak megállapításához, hogy csak egyes roma csoportok önértelmezésében etnicizálódik a saját temetésük, továbbá a csoportok önértelmezései eltérnek a roma értelmiségi mozgalmakban kidolgozott cigány temetés ideáltípusától (Szuhay–Kőszegi, 2002. 93), illetve egy „[a]dott cigány csoport temetését egyedül Michel Stewart próbálta a saját csoport kulturális rendszerén belül elhelyezni, a temetés értelmezését, világmagyarázatát megadni, és ábrázolni azt a cigányok, illetve a nem cigányok közötti viszonyrendszerben.” (uo.) Stewart elemzése ugyanakkor nem tekinthető általánosan érvényes antropológiai leírásnak, mivel csak a harangosi⁵ oláh cigányok között az 1980-as években folytatott terepkutatásainak tapasztalatait használta fel. Michael Stewart konstrukciója a tiszta/tisztátalan és a cigány/gázsó ellentétpárokra épült, és mindent ezekre az oppozíciókra vezetett vissza. Szuhay Péter és Kőszegi Edit kétegyházi kutatásai viszont nem igazolták Stewart elképzelését. Ezt azzal magyarázták, hogy a harangosi cigányoknak a saját kultúrájukról adott értelmezésének helyébe az antropológia cigányokról alkotott gondolati

⁵ Stewart a terepkutatásainak helyszínét Harangosnak nevezte el.

konstrukciója lépett (i.m. 94). Szuhay és Kőszegi tapasztalatai szerint a harangosi és a kétegyházi romák egyaránt etnicizálják saját temetésüket, a cigányok változó temetési szokásait azonban a helyi társadalom kulturális rendszere határozza meg és befolyásolja. Ez lehet a helyi kultúra valamilyen múltbeli változata is.

A magyar paraszti társadalom a 20. század közepéig a temetés olyan archaikus rendjét tartotta fenn, amely a mai cigány temetésekhez hasonlóan a helyi paraszti társadalom egészének „testvériségét” demonstrálta, így a virrasztáson és a temetésen részt vett a rokonság, továbbá a társadalmi csoporthoz tartozó egyének és nemzedékek egésze. A halálról és a halotról olyan egymáshoz hasonló gondolati struktúrák érvényesek, amelyek egyben kulturális univerzáléknak bizonyulnak. A nem cigányok temetési szokásainak változása a 20. század során a szokások individualizálódásához vezetett, a közösség részvétele pedig korlátozottá vált. A korábbi paraszti temetési struktúrában a gyász kulturális előírásai viszont azonos oppozíciót hoztak létre a gyászolók és a nem gyászolók között azzal, mint amelyet a cigányok esetében Kétegyházán is megfigyelhetünk. A lélek és a test különválasztása szintén azonos a cigányoknál és a parasztnál. A halott testének tisztátalanságára vonatkozó elképzelések sem fordultak elő, szemben Michael Stewart harangosi tapasztalataival, inkább ennek ellentéte volt megfigyelhető, mivel a kétegyházi oláh cigányok a testet meg kívánják őrizni, és így örökkévalóvá tenni. Az örökös szoba elrendezése pedig párhuzamba állítható a parasztoakra jellemző tisztaszoba elrendezésével. A temetés és a gyász struktúrájának különbségei azonban etnicizálódnak a helyi értelmezésekben, az etnikus azonosság és különbség jeleivé válnak. Szuhay Péter és Kőszegi Edit szerint ezzel létrejön az archaikus paraszti temetésekkel strukturálisan azonos cigány temetések oppozíciója, az átalakult és leegyszerűsödött paraszti temetésekkel szemben (i.m. 95–96). A harangosi és a kétegyházi oláh cigányok virrasztása, temetése és gyásza így egyaránt a paraszti kultúrából és értékrendből, továbbá a vallási hovatartozásból származtatható, és nem az etnikus hagyománykészletből, mivel az etnicizált kulturális és szakrális gyakorlatok korábban még a társadalom nagy részére jellemzőek voltak (i.m. 95).

1. sz. táblázat: A cigányok megoszlása 1893-ban hitfelekezetek szerint, százalékban kifejezve

Az adatok forrása:

A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei 5 grafikai táblázattal. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. IX. kötet. Bp. 1895. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Általános jelentés 31.*

A táblázat egyes rovataiban megtartottam az elnevezések herrmanni írásmódját.

Az egyéb felekezetű cigányok közé a nazarénusokat, a „mózes vallásúakat”, izraelitákat és a mohamedánokat sorolták.

Herrmann Antal szerint az egyéb és ismeretlen felekezetűek összevont kategóriáját túlnyomó többségben az ismeretlen vallásúak alkották.

Felekezet	Állandóan letelepedett	Huzamosabb ideig egy helyen tartózkodó	Vándor-	Összes	Összes népesség
	czigányok				
Római-katolikus	38,79	43,26	39,77	39,26	47,84
Görög-katolikus	20,40	22,84	11,95	20,28	10,94
Görög-keleti	26,59	22,59	44,88	26,81	13,64
Agost. hitvall. Evangelikus	0,88	0,27	0,01	0,76	7,80
Evang.-református	12,80	10,59	1,94	11,82	14,62
Unitáriusok	1,59	0,46	0,12	0,93	0,41
Egyéb és ismeretlen felekezet	0,09	0,08	1,33	0,14	4,75

IRODALOM

- BÓDI ZSUZSANNA: *Herrmann Antal adattári hagyatéka. Cigányok*. In: BÓDI ZSUZSANNA (szerk.): *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére. Cigány Néprajzi Tanulmányok 8.* Bp., 1999a Magyar Néprajzi Társaság, 104–113.
- BÓDI ZSUZSANNA: *Herrmann Antal cigány kutatásai. Válogatott bibliográfia*. In: BÓDI ZSUZSANNA (szerk.): *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére. Cigány Néprajzi Tanulmányok 8.* Bp., 1999b, Magyar Néprajzi Társaság, 87–103.
- BÓDI ZSUZSANNA: *Herrmann Antal és a hazai cigánykutatás*. In: BÓDI ZSUZSANNA (szerk.): *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére. Cigány Néprajzi Tanulmányok 8.* Bp., 1999c, Magyar Néprajzi Társaság, 72–86.
- ERDŐS KAMILL: *Cigány temetés. Gypsy burial*. In: VEKERDI JÓZSEF (szerk.): *Erdős Kamill cigánytanulmányai. Collected Gypsy studies of Kamill Erdős*. Békéscsaba, 1989a, Békés Megyei Tanács V.B. Cigányügyi Koordinációs Bizottsága – Erkel Ferenc Múzeum, 29–41.

- ERDŐS KAMILL: *A magyarországi cigányság. The Gypsies in Hungary. Tribes, clans* In: VEKERDI JÓZSEF (szerk.): *Erdős Kamill cigánytanulmányai. Collected Gypsy studies of Kamill Erdős*. Békéscsaba, 1989b, Békés Megyei Tanács V.B. Cigányügyi Koordinációs Bizottsága – Erkel Ferenc Múzeum, 42–56.
- HABSBURG JÓZSEF: *Cigány nyelv*. In: BOKOR JÓZSEF (szerk.): *Pallas Nagy Lexikona. IV. kötet*. Bp., 1893, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 360–361.
- HERRMANN ANTAL: *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei 5 grafikai táblázattal. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. IX. kötet*. Bp., 1895, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal.
- HOÓZ ISTVÁN: *Az 1983. évi cigányösszeírás előzményei és céljai. A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei 5 grafikai táblázattal. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. IX. kötet*. Bp., 1895, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Hasonmás kiadás. Pécs, 1992, JPTE, 3–8.
- LIÉGEOIS, JEAN-PIERRE: *Romák, cigányok, utazók*. Bp., 2002, Pont Kiadó.
- RÉZMŰVES MELINDA: *A magyarországi oláh cigányok szokásai gyász idején. Phralipe*, 1992. 11. sz. 20–25.
- STEWART, MICHAEL SINCLAIR: *A magyarországi cigányok halotti szokásai I. Cigányfűró*. 1994. 3. sz. 18–23.
- STEWART, MICHAEL SINCLAIR: *A magyarországi cigányok halotti szokásai II. Cigányfűró*, 1994. 4. sz. 11–15.
- SZAPU MAGDA: *Halotti szokások és hiedelmek a kaposszentjakabi oláh cigányoknál*. Bp., 1984, Néprajzi Kutató Csoport
- SZUHAY PÉTER – KŐSZEGI EDIT: „Megadjuk a tiszteletet”. A kétegyházi romák etnikus különállásáról egy temetés kapcsán. *Beszélő*. 2002. 4. sz. 84–96.
- UJVÁRY ZOLTÁN: *A cigányok tudós kutatója. Wlislócki Henrik, 1856–1907. Magyar folklórtörténet I*. Debrecen, 2007, Magyar Tudományos Akadémia Debreceni Egyetem Néprajzi Kutatócsoportja, 519–567.
- UJVÁRY ZOLTÁN: *Magyar folklórtörténet II*. Debrecen, 2008, Magyar Tudományos Akadémia Debreceni Egyetem Néprajzi Kutatócsoportja, 370–421.
- VEKERDI JÓZSEF: *Erdős Kamill szerepe a hazai és külföldi cigánykutatásokban* In: VEKERDI JÓZSEF (szerk.): *Erdős Kamill cigánytanulmányai*. Békéscsaba, 1989, Békés Megyei Tanács V.B. Cigányügyi Koordinációs Bizottsága és a gyulai Erkel Ferenc Múzeum, 7–14.
- WLISLOCKI HENRIK: *Cigányok*. In: BOKOR JÓZSEF (szerk.): *Pallas Nagy Lexikona. IV. kötet*. Bp., 1893a, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 361–364.
- WLISLOCKI HENRIK: *Cigányok. Külön melléklet a Nagy Lexikon IV. kötetének 360–364. lapján levő Cigány nyelv és Cigányok cikkhez. Három képmelléklettel*. In: BOKOR JÓZSEF (szerk.): *Pallas Nagy Lexikona. IV. kötet*. Bp., 1893b, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, I–XLVIII.

„Cigányvarázs” vagy a lét sikolya?

Cigányvarázs címmel rendeztek Csámpai Rozi, Dilinkó Gábor és Váradi Gábor műveiből kiállítást 2010 márciusában a budapesti Kesztyűgyár Közösségi Házban. A Gödöllőn élő, Balázs János-díjas Bada Márta tárlata ugyanekkor nyílt a siófoki tavaszi fesztivál rendezvényeként a Kálmán Imre Kulturális Központban. A recenziók (Somogyi, 2010.; Matyikó, 2010.) nem érintették lényegileg a naiv művészi státuszt, s nem adtak magyarázatot a roma alkotók intenzív jelenlétére a képzőművészeti életben. Az indíttatások közt csak biográfiai adatokat találunk, „tudomásul véve” a művek titokzatos, velünk élő, a hagyományok és álmok világába kalauzoló jellegét.

Alábbi tanulmányvázlatunkban a roma alkotók naiv művészetén belüli szerepét árnyaljuk. Föl kívánjuk hívni a figyelmet arra, hogy a naivok tevékenységének magyarázatához nemcsak a korábról ismert nemzetközi és hazai (leíró jellegű) monográfiák (Bihalji-Merin, 1984.; Bánszky, 1984.) kínálnak kiindulási pontot, hanem a kulturális (szimbolikus és vizuális) antropológia eredményeinek tükrében e kép olykor jelentős mértékben módosul. A vizuális kommunikációs szerepek vizsgálatával – tudatosítva, hogy a naiv művész alkotásának inkább funkcionális, mintsem esztétikai jelentősége van – az Austin-féle illokúciós aktusok Novitz által kidolgozott képi illokúciós modelljét (Austin, 1990.; Novitz, 2003.) követjük, miszerint a kép megalkotása a cselekvést helyettesíti, így a képen ábrázolt eseményben való reprezentációs részvételről van szó. A reprezentáció és képi illokúció mellett látó körünkbe került az asszimiláció és idegenség problémája, a naiv művészi alkotáshoz vezető lélektani okok magyarázata, a mágikus funkciók szerepe, a hagyomány és emlékezés viszonya stb. – ám ezek vizsgálata a dolgoton túlmutató (egyébként elvégzett) elemzéseket igényel. A cigány naivoknál e kérdések még összetettebb módon fogalmazódnak meg: az etnikai jelleg nemcsak az alkotói, de a csoportidentitás szempontjából is meghatározó.

A naiv mű mint reprezentáció

Reprezentáció-vizsgálatához Waldenfels négy alapjelentést különböztetett meg. (Waldenfels, 2004. 92–96) A reprezentációnak több, egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő jelentése van. Más a nyelvi-szemiotikai, a strukturális, a szimbolikus antropológiai, más a vizuális antropológiai, a képesztétikai és kommuni-

kációs, és más a szociológiai vagy társadalom-lélektani, értelmező megközelítés.¹ A szociális reprezentáció a naiv művészi tevékenység indíttatásainak, az egyén és közösség kapcsolatának, a mű e kapcsolatban elfoglalt helyének vizsgálatához kínál szempontokat.

Az egyén és csoport nemcsak passzív befogadó, hanem saját gondolataik vannak, megteremtik – és folyamatosan kommunikálják – saját specifikus reprezentációikat, az általuk feltett kérdésekre adott válaszokat. A kollektív reprezentációk pedig társadalmi tényekben (nyelv, kultúra, szokások, értékek, tudomány, vallás stb.) testesülnek meg, utalva az egyén és társadalom közötti kapcsolatok eseményeire is. A reprezentációban testet öltött viselkedés okait egyénnek és közösségnek egyaránt lehet tulajdonítani, önmagában viszont sem az egyik, sem a másik nem ad magyarázatot a viselkedésre. Egy személyes magatartás kultúrabeli gyakorisága rávilágíthat annak rejtett összefüggéseire. (Pikó, 2003.)²

Kérdés, hogy a naiv művészi alkotás (mint folyamat, kifejezésmód, egyéni reprezentáció, magatartás) milyen mértékben adódik a naiv művész közösségének szokásaiból, értékvilágából: a társadalom reprezentációjából – egyik helyen miért nem tűnnek föl alkotók, míg másutt igen, egyik társadalmi csoportban miért jóval nagyobb a számuk, mint a másokban. (A cigány naiv művészek száma arányaiban kiemelkedik a többségi társadalomhoz képest.) Fontos tényező, hogy az adott közösségben milyen szerepet tölt be általában a képi reprezentáció, s a kisebbségi társadalom (cigány naivok, erdélyi művészek, művészkedők) éppen e képi anyanyelvben látja az identitásörzés egyik garanciáját.

A naiv mű akkor teljesíti kommunikációs, illokúciós és identitáskonstruáló szerepét, ha a közösség tudomására jut, az válaszokat ad rá, tehát az egyéni és közösségi reprezentáció kölcsönösen hat egymásra. Waldenfels reprezentáció-változatai rámutathatnak, hogy a vizuális kommunikációs és antropológiai jelentések hogyan

¹ A reprezentáció mellé Michalovič bevonja a szimuláció problémáját, s a jelként működés alapjának nem a reprezentációt, hanem a differenciálást tartja. (Michalovič, 1997.) Szőnyi György Endre a kulturális reprezentációk elméletének „annotált histográfiájában” beszél a kulturális jelrendszerekről, azokat szemiotikai kontextusban helyezve el; s a posztstrukturalista ikonológia tükrében kapcsolja össze a szemiotikát, az ikonográfiát az interpretációval. (Szőnyi, 2004.) Kérdés, hogy a szövegek és képek reprezentálják vagy létrehozzák-e a kultúrát. A kép és szöveg egymást értelmező, értelmezést segítő hatásáról Szentpéteri Goodman felfogását vallja: a kép és szöveg közötti alapvető különbség, hogy a szöveg pontosan másolható, a kép azonban nem. (Szentpéteri, 2005.)

² Pikó Bettina Moscovici és Durkheim reprezentáció-elméleteire hivatkozik. Moscovici a reprezentáció viszonyát az ingerhez és a válaszhoz új módon közelítette meg: Korábban az ingertől a válaszig a reprezentáción (tárgyasításon, eldologiasításon) keresztül vezetett az út, ő az inger és a válasz között közvetlen, interaktív kapcsolatot tételezett fel, a reprezentációt nem reflexnek, hanem adott létezőnek tekintve, ami kiválthat ingereket, vagy elvezethet a válaszokhoz. (Moscovici, 2002.)

találkoznak a naiv művész alkotásaiban! Ő az idegenség etnológiai megközelítéseit vizsgálja, ám azért alkalmazzuk négyes felosztását, mert modellként – vonatkoztatás, megjelenítés, ábrázolás, helyettesítés – annak több pontja tükrözi a vizuális alkotás sajátosságait. S a naiv művész szintén „idegen”, vagy idegenné vált; és „az idegenség nem korlátozódik más kultúrák idegenségére, hanem mindenütt fellép, ahol az egyes rendek a határaikba ütköznek”. (Waldenfels, 2004. 116)

A reprezentáció, mint képzet, a tárgyra vonatkozik, mentális aktus vagy állapot, és a tárgyat többé-kevésbé hitelesen adja vissza. A mű maga is tárgy (festmény, szobor), képzetként tehát önmagára vonatkozik. S amennyiben arra hivatott, hogy saját tárgyszerűségében – szimbólumként – egy másik dolgot vagy tárgyat idézzon föl: „A reprezentáció a tapasztalat idő- és térbeli dimenzióiba tartozik, ha olyan valaminek a megjelenítéseként értelmezzük, ami időben és térben nincs jelen, tehát megjelenítjük. Az ellenfogalom ebben az esetben a prezentáció (...) a jelenítés.” (Waldenfels, 2004. 94) Ha kiválasztunk egy folklóreseményt, eltekintve attól, hogy a szokás gyakorlása már eleve valaminek a felidézésére vagy annak a valaminek az előidézésére szolgál – így azt egyszerű prezentációként kezeljük –, a szokás naiv festményen történő megjelenítése reprezentáció lesz. A naiv művész ugyanis nem a megszokott rítusként gyakorolja a szokást (mint a közösség), hanem képet fest róla. Ha a szokás önmagában is reprezentáció, a naiv mű metanarratív (illetve metareprezentációs) jellegét fokozza, hogy a reprezentáció reprezentációjaként kell elképzelnünk azt. S itt megfordítjuk Waldenfels sorrendjét, hiszen előbb nem az „ábrázolás”, hanem a „helyettesítés” problémájával foglalkozunk.

Ha a helyettesítés jelentését tulajdonítjuk a reprezentációnak, nem feltétlenül a szimbólumot (vagy szimbolizációt) kell értenünk rajta – amely valami helyett áll (vagy azt a folyamatot, ahogyan egy dolog fölveszi egy másik dolog jelentését) –, hanem az úgynevezett személyi helyettesítésről is beszélni kell. Az egyik személy helyettesítheti a másikat – Waldenfels a társadalmi közélet egyes jelenségeire utal, amikor például egy képviselő helyettesít egy személyt, s cselekszik is helyette –, és a szerepjátékokra osztott szokásokban ez a funkció eléggé egyértelműnek tűnik. A naiv művész egyrészt felidéz a képével valami olyan dolgot, amely időben és térben már nincs jelen, tehát „kreatív, alakító erőként” egy fajta mentális mozgássort hajt végre: innen oda (a jelenlegi helytől egy vágyott hely felé), illetve az akkortól a mostanig, tehát a múlttól a jelenig. Másrészt nemcsak felidéz, megjelenít, de önmagát is helyettesíti a képpel a szokás gyakorlásában, illetve a festmény a szokás gyakorlásának helyében áll. A naiv mű mint reprezentáció, a szokás újrajátszásának tekinthető. Ebben az értelemben az alkotó a képi reprezentáció formájában gyakorolja a rítust, tehát amikor megfesti, egyúttal végre is hajtja azt.

Ha a reprezentáció: ábrázolás, a medialitás és a közvetlen tapasztalat ellentéte is megjelenik (miként vesznek részt a képek a tapasztalás alakításában). A közvetlen tapasztalás során a dologgal annak fizikai valóságában találkozunk, míg a mediális jelenléttel a közvetítő közeg módosíthatja az eredeti fizikai jelentést (jelenléte). Ha a képek „dokumentumok”, alkalmasak az abban foglalt tartalom fizikai kihelyezésére. S ha nagyobb szerepet kap bennük a fantázia (a túlfokozott személyesség), mediális közegként nem annyira a hagyomány képi reprezentációjáról beszélünk, mint a művész hagyományhoz való viszonyának megfogalmazásáról, s arról, hogy a köztük lévő viszonyt miként alakította a közösség és egyén kapcsolata.

De vajon a mediális reprezentáció mennyiben alkalmas arra, hogy (mint tapasztalás) alakítója legyen a művésztől mint autonóm egyénről kialakított képnek a helyett, hogy pusztán a közösség hagyományhoz való viszonyáról (a hagyományban elfoglalt helyéről, szerepéről) számoljon be.³ A mediális reprezentáció révén a naiv mű dokumentumjellegének értelme is kiszélesedik. Tartalma gyakran etnográfiai, de célja csak ritkán tudatosan ennek szellemében. Szimbolikus cselekvéssorként azonban vonatkozásai párhuzamba állíthatók az etnográfiai allegóriával, tehát a megmentés és a veszteség allegóriájával. (Clifford, 1999) Szerkezetében vagy „beszédegységeiben” az etnográfiai narratíva tulajdonságait idézik: egy olyan történetmodellt közvetítenek, amelyben egy adott, sok helyütt fölbukkanó alaptörténet különböző változatú elmesélésével, a történethez kapcsoló egyéni tapasztalat változékonyságából adódó narratív variációkkal van dolgunk. (Bruner, 1999.)

A naiv mű mint felelet és „asszimilációs” terep

Waldenfels az ábrázolásról mint „feleletről” számol be⁴ – a kommunikációs reakció feltevélezi a létrehívó aktust. De a felelet mindig kevesebb, mint az, amire felelünk. „Az, *amire* felelünk, mindig is végtelenül több mint az, *amit* saját eszközeinkkel feleletként adunk.” (Waldenfels, 2004. 116) Ezt az elképzelést támasztja alá a reprezentáció körül folyó vitából kiemelkedő „dialogikus antropológia”. (Kohl, 2004.) A naiv mű egyrészt az „idegenség” (köztes lét, területen kívüliség) kérdésére adott felelet; így az „idegen” saját valósága helyett a feleletben konstruálódik meg: a művészi alkotásban (egyszerre tárgyban, folyamatban, aktusban és rítusban). S felelet a közösség naiv művésszel szembeni

³ Belting nem tartja egyértelműnek, hogy a képek lennének felelősek a világ reprezentációjának váltságba kerülésért – a reprezentáció válsága a referenciát illető kétely. (Belting, 2007. 20–22)

⁴ Az ábrázolást nem egyszerű művészi (kép)ábrázolásként fogjuk föl, hanem az „idegenség”-kérdés vagy az „idegen” (személy és típus) összetett megjelenítéseként.

viselkedése is – az alkotó másként „beszél”, mégis érződik „beszédéből”, hogy hozzájuk kíván szólni, s bár olyan dolgokat is megjelenít, amelyek csak számára fontosak, ábrázolásai arra szolgálnak, hogy a közösség életének meghatározó momentumait örökítsék meg.

Az idegenség kérdésével együtt felszínre bukkanó „felelet”-jelenség arra ösztönöz, hogy a fogalommal szorosan összefüggő asszimiláció-kérdést esztétikai aspektusból is fölvegyük. Biczó Gábor az asszimiláció (társadalomfilozófiai és geopolitikai vagy integrációs jelentésénél) szélesebb értelmezésének általános példáját s etimológiai magyarázatát – mivel a hasonlóvá válás vagy hasonulás az utánzás eszközével megvalósított mozzanat – a festő ábrázolandó tárgyával szembeni, alapvetően az utánzáson alapuló habitusának segítségével világítja meg. „Amennyiben a festő ésszel felfogja, megragadja az utánzás általános elvét, lehetőséget nyer a dolgok ábrázolására, vagyis a festés, az eredetihez történő hasonlóvá tétel művészete függ a tevékenység előfeltételeként meghatározott szabály tudatosításától. Az alkotó ez által nyer lehetőséget a hiteles ábrázolásra.” (Biczó, 2009. 37)

S Biczó hozzáteszi: az asszimilációval kifejezett változási folyamat nemcsak az utánzásban merül ki, de a rejtőzködési képességben is, hiszen az utánzás lehet egyúttal színlelés, tettetés – valaki képes arra, hogy magát másokhoz hasonlónak mutassa. Az asszimilálódás itt inkább egy olyan hasonulási képességként írható le, mely révén valaki el tudja sajátítani egy másik, az övétől eltérő életközeg, kulturális környezet szabályait és értékészletét. (Biczó, 2009.) A naiv művész tevékenysége egy asszimilációs folyamat eredménye is, ám a kérdés összetettebb, mint az a kisebbség és többség viszonyából vagy a kisebbség többséghez való alkalmazkodási kapcsolati képességéből látható volna. Mert a naiv művész nem kisebbség, hanem egyén, autonóm személyiség. A cigány alkotók példája pedig a naiv művész két irányban ható hasonulási kényszerére mutat: illeszkedni a saját közösséghez és a többségi társadalomhoz. A cigány naiv művész kívül esik mind saját kisebbségi közösségén, mind a többségi társadalmon. S noha a naiv művész alkotása a saját közösségbe való visszailleszkedés egyik lehetséges eszköze, a cigány közösség kevésbé fogadja el alkotója tevékenységét, mint a többségi társadalom.

A naiv művész *nem asszimilálódni* szeretne, hanem *visszaillleszkedni* egy adott közösségbe, egy új státusz jegyeivel nyerni vissza eredeti státuszát. E státuszkiállítás előbb az ösztönös készletéből, majd a készlet tudatos, rendszeres gyakorlatából kialakuló művészi tevékenység megnyilvánulásával, annak segítségével történik. A folyamat nehézségére utal, hogy kettős identitásproblémákat kell leküzdenie. Alkotása gyakran a saját személyiség sérüléseit kompenzálja, műveinek tematikájával jellemzően azt a közösséget szólítja meg, amelynek egyenrangú tagja szeretne lenni. Az egyén és közösség hasonulási folyamatában áthelyeződnek a hangsúlyok és előjelek: az asszimiláció nem akkulturáció, hanem readaptáció.

A művészi státusz fokozza a másságot, s a naiv művész inkább növeli, mintsem csökkentené a távolságot maga és közössége között. E távolság úgy fokozódik, hogy az egyén a csoport által is elfogadott módon emelkedik ki a többiek közül. A vissza-illeszkedés együtt járhat a kiemeléssel, az alárendeltből fölrendelt viszony lesz. A naiv művész ezért is mutat számos tekintetben rokonságot az Idegennel.⁵ *A közülünk való idegen* fel- vagy elismerése azonban más közösségi viselkedést eredményez, mint amilyen a *kívülről jött idegennel* szembeni kollektív stratégia. A közülünk való olyan, mint amilyenek mi vagyunk: ugyanazok az ősei, a nyelve ugyanaz, mint a mienk, ugyanazok az istenei, a szokásai. Más viszont a viselkedése, és mások a képességei. A viselkedési másságot éppen képességeinek megmutatásával fogadtatja el; vagy a Biczó által is használt értelemben: arra törekszik, hogy másságát tartósan elfogadtassa az általa megközelített csoporttal. (Biczó, 2009.)

A festő az utánzás általános elvének elfogadásával teszi a megfestett valóságot az eredetihez hasonlónak. De mi történik, ha a megfestett valóság egésze nem tükrözi az eredeti képet, ha a kompozíció a rész és egész igazságának másféle viszonyát közvetíti? A gyökér- és famotívum ezért kap hangsúlyt, s nem csak a cigány naiv alkotóknál. A „közületek való vagyok” identitására utal: utazó és hazatérő idegen, visszamegy a gyökerekhez, de „vándorlásai” (művésszé válása) során többlettudást halmozott föl, s alkalmas e képességének bemutatására. A visszatérésnek mindig van közösségi funkciója, az egyéntől elvárják: az utazásaiból olyan tudással térjen vissza, amely hasznára van a közösségnek. A naiv művész mint hazatérő idegen, azt a képességet is magával hozza, hogy a művészet eszközeivel utaljon rá a jelenségek és cselekvések mögötti, viselkedést is szabályozó összefüggésekre.⁶

S mivel az alkotó a dokumentációs és leíró elemek mellett szimbolikusan is ábrázol, a szimbolikus valóságkövetítés szolgálja az Idegen megismerését és a közösség

⁵ Biczó az idegen-probléma fenomenológiai és strukturális összetevőit, a kulturális idegenség kérdését az asszimiláció fogalmi „újraolvasása” részeként vizsgálja (Biczó, 2009. 110–121; 374–405), s külön tanulmánykötet kínál további megközelítési lehetőségeket a tárgyban (Biczó, szerk., 2004.)

⁶ N. Kovács Tímea szintén foglalkozik az utazás és az idegenség kérdésének kapcsolatával. Az idegen magával hoz egy hagyományt, és ennek birtokában találkozik egy másik tradícióval. Mindkét hagyományrendszer fontos alkotóeleme a képi világ, s az a kép is, amit a saját közösségben a Másikról, az Idegenről alkottak meg. A valahová megérkező Idegen és a fogadó közösség is Másiként, idegenként éli meg a másik jelenlétét. „A Másik (...) egy olyan térben ölt alakot, amelyet elsősorban meghatározott konvenciók, narratív és képi tradíciók formálnak.” (N. Kovács, 2003. 3) Az idegenség narrációjában fontos szerep jut a „megérkezés történetének”. Az utazó Idegen előbb megérkezik a Másik kultúrába, aztán hazaérkezik a sajátjába. Amikor megérkezik, saját közössége is Idegenként tekint rá, de mint olyan valakire, aki – éppen az utazás tapasztalatai miatt – többet tud, mint ők, akik otthon maradtak. N. Kovács Tímea szerint „az antropológiai megérkezés a földrajzi távolság, valamint a megértés nehézségeit metaforizálja.” (i.m. 5) Tehát a naiv művésznek is, mint Idegennek, meg kell küzdenie a megértés nehézségeivel.

önismeretét. (Az más kérdés, hogy a közösség alkalmas vagy hajlandó-e a naiv művész alkotását segítségül hívni a közösségi identitás összetevőinek megértéséhez, s hogy szüksége van-e a rítusfunkciók tudatosítására. Különös, hogy legkevésbé éppen a cigány közösségek tudnak bármit is kezdeni e „peregrinációval”, s mint azt Balázs János példája is bizonyítja: kiemelkedése, alkotói státusza inkább kettős számkivetettséget eredményez, mintsem el- vagy visszafogadást.)

A cigány naiv művész kettős számkivetettsége

A naiv művésszé válásban gyakran játszik szerepet a lelki trauma. A traumaképző tényezők között szerepel a cigány lét is, ami fokozódhat a minden közegben előforduló egyéb traumákkal (lelki sérüléssel, testi fogyatékossgal, magánnyal, tiltással, szülők nélküli gyerekekkel). A cigány naiv alkotók megítélésénél rendszerint nemcsak az esztétikai, néprajzi, kulturális antropológiai, vizuális kommunikációs elvek érvényesülnek, de működnek a kisebbség-politikai megfontolások is. A cigány naiv művész megítélését nehezíti a cigányfolklorhoz fűződő sajátos viszonya: a folklórmotívumok az illusztratív-reprezentációs szándék helyett szimbolizációs funkcióban jelennek meg a képen. A motívum transzpozíciójában jóval kevésbé hivatott kifejezni például az eredetmesélést, mint a többségi társadalommal való kapcsolat reflexiójaként megfogalmazódó egzisztenciális érzést vagy lelkiállapotot.

A vizuális antropológiai értelmezés mellett vesszük számba a kommunikációs aspektusokat, s azt is érdemes megvizsgálni: a cigány naiv mű esemény-elbeszélő vagy az eseményhez kapcsolódó létállapot expresszív kifejezés-jellegén túl, hagyományos narrációs pozíciójából kilépve, milyen mértékben vehető figyelembe narratívumként: lehet-e rekonstruálni az egyén és/vagy közösség életpályáját csupán a festmények alapján, vagy csak a képek által megalkotott újabb jelentés-konstrukciót kapunk. Niedermüller Péter már korábban rámutatott arra, hogy élettörténet önmagában nem létezik (Niedermüller, 1988.), ám az elmesélt valóság mint történet mégiscsak az életből táplálkozik. A cigány naiv művészek élet- és karriertörténete a többi naiv művésszel szemben több adalékot kínál a képek funkciójának meghatározásához, noha a cigány naiv művek nagyobb része marad kívül a hagyományos esemény-elbeszélés keretein, mint a többi naiv alkotó munkája.

Az élettörténetekből megállapítható, hogy milyen körülmények vezettek a művészi önkifejezésre való rátaláláshoz, s az is kirajzolódik, hogy sem a többségi társadalomba való be-, sem az eredeti közösségbe történő visszailleszkedés nem volt sikeres. Mégis

tudunk sikeres asszimilációs kísérletekről, ilyen a vásárosnaményi Lakatos László példája. Lakatos szabadulni kívánt a cigány kivetettség állapotából, ezért kezdett festeni. 18 évesen egy csokor rajzzal jelentkezett a könyvtár igazgatójánál.⁷ Eltökélt szándéka volt, hogy festő lesz, be akarta bizonyítani, hogy „valamirevaló ember”. Kitartással végül be tudott illeszkedni a helyi közösségbe, missziót is teljesítve: bemutatni a többségnek a cigány kultúrát és hagyományvilágot, a hétköznapiakat és érzelmeiket, a szabadságot és félelmet. Hamarosan kiállítást rendeztek munkáiból előbb a szülővárosában, majd Budapesten, a cigány egyesület székházában, több hazai és külföldi gyűjtő birtokába kerültek képei, csoportos kiállításon Izraelben is bemutatták műveit. Lakatos nem hagyta el útra bocsátó közösségét, hanem saját útjával a kollektív beilleszkedést kívánta szolgálni, megőrizve az eredeti közösség értékeit. Tevékenysége azt is reprezentálja, hogy nemcsak az anyaggal, a képi kifejezés nehézségeivel kellett megküzdenie, de a többség előítéletével is. Sikerei azonban a közeledést segítették. A másik meghatározó tényező a vallási közösséghez való tartozás volt. A művészet vitte közel a Protestáns Körhöz. Gyakran látták a templom előtt rajzolgatni, s egyik alkalommal invitálták is maguk közé. Lakatos meghallgatta őket, és lelki társakra lelt.

Társtalan maradt viszont egész életében a nemzetközi híró, a salgótarjáni lakótelepek árnyékában, a pécskő-dombi kis putrijában élt és alkotott Balázs János.⁸ A civilizáció közelében, mégis attól távol, szinte remeteként, elvonultan élt: fát szedett, gombázott és málnázott az erdőben, hulladékszenet gyűjtött a meddőhányóban, különböző alkalmi munkákból, házalásból, vályogvetésből, hangszerkészítésből tartotta fenn magát. Hatvanhárom évesen, 1968-ban kezdett el festeni, és verseinek, egyéb írásainak nagy része is a hetvenes években keletkezett. Nyolc év alatt – 1976-ban bekövetkezett betegségéig – több száz képet festett, mellette az írás a legnemesebb értelemben vett kényszercselekedet volt, amiről a hagyaték terjedelme, a kéziratok mennyisége is árulkodik: több száz önálló kéziratlap, sűrűn teleírt, több mint harminc iskolai füzet, valamint tizenhat, házilag összefűzött, ezeroldalmi gépelt kötet. (Kovács, 1999.)

Habár már az 1950-es években is feltűntek a cigány naiv alkotók (Kiss József keszthelyi cigányzenész festőként 1954-ben jelentkezett, Fenyvesi József gilvánfai fakitermelő 1958-tól foglalkozott festéssel), rendszeres tevékenységükre ösztönző

⁷ E rajzok fellelhetők a Beregi Múzeum gyűjteményében.

⁸ Egy Balázs Jánossal készült tanulmányos magnóbeszélgetés (Moldován, 1987. 147–159); a naiv festő portréja (Bánszky, 1984. 88–89. 1997. 47–49) mellett a szellemi hagyatékról szóló tanulmányban (Kovács, 1999. 94–112) elsősorban a Balázs írásaiból kirajzolódó sorsképet kapjuk. Az alkotó, a 13 képének eladásából származó 30 ezer forintból, magánkiadásban publikálta kötetét összesen ötven példányban (Balázs, 1973.); s halálának évében újabb könyve jelent meg (Balázs, 1977.)

hatása volt a magyar naiv művészek 1972-es kiállításának a Nemzeti Galériában, ahol két cigány alkotó szerepelt, Horváth Vince és Balázs János. A cigány naiv művészet alakulását is figyelemmel követő Kerékgyártó István lényegesnek tartja, hogy ez időszakban kezdett kialakulni a roma értelmiség. Szuhay Péter szintén azt emeli ki, hogy az 1970–71-es évek különös fordulatot hoztak a magyarországi cigányság történetében: Balázs János festőként való feltűnésével szinte egy időben jelentkezett az irodalomban Bari Károly és Lakatos Menyhért. (Szuhay, 2009.) A cigányság intellektuális reprezentációjának e mozzanatai az etnikumra mint értékteremtő közegre is ráirányították a figyelmet. Egyébként a hagyományos cigányéletforma felbomlása és az 1961-es párthatározat után a cigányság vezetőiben sürgető erővel jelentkezett az igény a roma kultúra értékeinek feltárására, továbbörökítésére. Az 1989-es második országos kiállítás bizonyította, hogy a magyarországi cigányság az életformaváltás e krízisekkel terhes korszakában képes volt felmutatni a maga értelmiségét, költőit, íróit, előadóművészeit és képzőművészeit.

Kerekgyártó párhuzamot vont a paraszt festők '30-as évekbeli és a cigány alkotók '70-es évekbeli jelentkezése között. „Abban azonban, hogy a magyarországi roma képzőművészet ilyen gyorsan és erőteljesen bontakozott ki, hangsúlyozottan szerepet játszott az is, hogy ennek a képzőművészetnek két nagy indító egyénisége volt, Balázs János és Péli Tamás.” (Kerekgyártó, 2008.) 1979-ben, az Autodidakta Cigány Képzőművészek I. Országos Kiállításán 12 roma népi alkotó mutatkozott be.⁹ A tíz év múlva soron következő második szemlén 17-re, majd – az autodidakta jelzöt elhagyva, de nem ragaszkodva a naiv jelzőhöz sem – 21-re emelkedett a kiállítók száma. A '80-as évek végén már több mint 30 cigány képzőművész tevékenykedett.¹⁰

„Emlékszem az első botorkáló lépésekre. Balázs Jánost – az akkor már európai hírű festőművészt indultunk el megkeresni személyesen valamikor 1974 nyarán. A salgótarjáni pályaudvaron aztán megkérdeztük az első szembejövő romát: merre lakik a magányos öreg? – Miért mindenki csak János bácsit keresi, hát azt hiszik

⁹ Az első kiállítást egy éven belül 35 csoportos és egyéni kiállítás követte az ország különböző pontjain. A kollekciónál vásárolt a Frankfurt am Main-i Néprajzi Múzeum, s akadtak vásárló kedvű mecénások itthon is. Az újságíró Dutka Sándor önálló galériáját roma képzőművészek anyagából rendezte be. A kiállítók közül Orsós Teréz volt a legsikeresebb. A „Cigány bölcsődal” című kötet az ő illusztrációival jelent meg, később a cigány nyelvű biblia fordításában is szerepeltek alkotásai. Orsós Terézt még 1980-ban tagjai sorába választotta a Művészeti Alap. (Daróczi, 2000.)

¹⁰ Az első évtized sikerei után, a hivatásos művészethez kapcsolódó roma alkotók fellépését követően, „a naiv alkotók egy részében a külső környezet hatására kialakult egy fajta kisebbségi érzés a naiv kifejezőmódot illetően”, ezért megpróbálták a hivatásos művészet külső látású, tőlük idegen ábrázolásmódú stílusába átfejlődni. (Kerekgyártó, 2008.)

*nekünk csak ez az egy festőnk van? – volt a felháborodott válasz. És a mi embe-
rünk büszkén kalauzolt bennünket Balogh Balázs Andráshoz is. Egyik ámulatból
a másikba estünk a Pécskő dombi színes képek kavalkádjának láttán. Oláh Jolán
– aki gyermekeitől csent papírra, a férje maradék festékeiből varázsolt csendes órá-
iban zseniális portrékat – titokban mutogatta meg igazi naiv képeit. Ez volt az
az élmény aztán, amely az indíttatást adta a kiállítás szervezéshez. (...) Ha Sal-
gótarjában már hárman is festenek, bizonyára vannak rajtuk kívül is ismeretlen
vagy kevésbé ismert festőink – jó lenne őket megtalálni és bemutatni a nagyvilág-
nak.” (Daróczy, 2000)*

A cigány művészpár (Balogh Balázs András és Oláh Jolán) példája jóval ritkább, mint más közegben. A székely naivoknál – Bandi Dezső iskolateremtő törekvéseinek köszönhetően (Banner, 1995.) – gyakori volt, hogy egy családban többen foglalkoztak alkotással (testvérek: Orbán Irén, Gazda Anna; anyós és menyecskéje: Czirják Lujza, Gál Simon Mária). Találunk példát a magyarországi naivoknál is erre (az endrődi Uhrin Péter és unokája, Uhrin Pál; férj és felesége: Tóbiás György, Tóbiásné Palcsó Mária; Orisek Ferenc, Orisekné Farsang Erzsike).

A hovatartozás igénye a naiv alkotás egyik legfontosabb mozgatója. Mivel célzata nem esztétikai, a magasabb szinten lévő kognitív és esztétikai motiváció is a hovatartozásnak van alárendelve ugyanúgy, mint a szintén a hovatartozás fölött álló elismerési és önmegvalósítási igény. A hovatartozást testesíti meg a család és rokonság, a közösségi szerveződés, a népcsoport és nemzet, valamint maga a hely. A társadalmi együttélés minden formája feltételez valamilyen családmodell, hiszen a család összefogja és közvetíti az igényeket. Megfigyelhető, hogy ideális családi környezetben csak a legritkább esetben bontakozik ki a naiv művész tevékenysége. Az alkotás háttérében nemcsak fizikai sérülések, hanem magánéleti traumák is vannak. Gyakori a válás (olykor a többszöri házasságkötés), „inspiráció” lehet az élettárs elvesztése. Ugyanakkor a naiv alkotók arról is beszámolnak, hogy az ösztönzéseket csak a legritkább esetben kapták a családból (gyakran a közeli hozzátartozók előtt is titkolták művészkedésüket). A művészi megnyilvánulás tehát afféle „családkeresés”, amelynek sokszor csak gátja a rokoni kötelék, ezért is feltűnő a cigány naiv alkotó-pár eredménye. Oláh Jolán kétszeres kisebbségi létének súlyát – nő volt és cigány (Junghaus, 2005.) – tompította, hogy férje is naiv alkotó volt, s hogy Salgótarjában éltek, ahol nagyobb figyelem összpontosult a cigány alkotókra.

A közösségi szerveződések rendszerint belülről jönnek létre, alapjuk valamilyen közös igény, jellemzőjük a homogenitás, és a közösségi érzés feltételezi a közös értékek megbecsülését. A naiv művész számára ez a közösség a cigány naiv művészek „társadalma”, de a tevékenység háttérében áll az eredeti közösségbe való visszailleszkedés

szándéka is. Az etnikai csoporthoz való tartozás nemcsak közös történelmet és közös értékeket jelent, de közös nyelvet és közös szimbólumokat is, ennek egyéni megtanulása csoportérték. (Kaschuba, 2004.) S talán itt jelentkezik a legnagyobb szorongásérzés. Balázs János festészete mellett Oláh Jolán művészete is példázza ezt, amelyet nem egyszer ragadnak ki (helytelenül) a naiv jelző szorításából (Junghaus, 2005. Péntek, 2005.). A szorongás érzése ugyanúgy fakadhat az egyén, mint a közösség egzisztenciális kiszolgáltatottságából. Az alapérzés oka és következménye is a megfelelő önértékelés hiányának, míg a relatíve magas önértékelés nemcsak az egyénnek, hanem a csoportnak is igénye. Két eleme egyrészt a saját magunkról alkotott kép, illetve a mások általi értékelés. Mind a kettő előfeltétele az önbizalomnak, valamint az önmegvalósításnak. (Kapitány, 2006.)

Lehetséges cigány narratívumok

A cigány naivok élettörténet-elbeszélései időközben elérték a reprezentatív szintet. Korábban Moldován Domokos Balázs János-interjúja jelezte a képi elbeszélést kísérő autobiográf szándékokat (Moldován, 1987.), majd Bánszky Pál adott közre a 100 naiv szemléletű alkotót bemutató albumában négy cigány naiv vallomást (Bánszky, 1997.). A roma képzőművészek III. országos kiállításához készült katalógusban (Daróczy et al., 2000) már hosszabb terjedelemben szerepel a kiállítók élettörténete (az *Amaro Drom* folyóirat internetes honlapja is közli ezeket Galéria rovatában); s a Miskolci Egyetem kulturális antropológia tanszékén Biczó Gábor vezetésével dolgozó fiatal kutatók is rátaáltak a cigány alkotókra (Bancsik, 2005.). Külön is érdemes lenne összehasonlítani az élettörténeteket a képekkel, értelmezve a szöveges és képi narratívumok hasonlóságait és ellentmondásait. Alább csak néhány idézetet emelünk ki.

Balogh Balázs András több magyar naiv, s arányaiban még nagyobb számú cigány autodidakta alkotóhoz hasonlóan nem (vagy nem az eredeti) családban nőtt föl. Kassán született, szülei korán meghaltak, nagyanyja nevelte ötéves koráig, majd lelenházba került. Nevelőszülők vették magukhoz, és visszaemlékezése szerint ők iskola helyett kol-dulni küldték.¹¹

A Zala megyei Letenyén született, nagykanizsai Ferkovics József szülei elváltak, ő is állami gondozásba került, de járt iskolába, így hamar kiderülhetett kiváló rajzkészsége. 13 évesen egy Japánban rendezett nemzetközi rajzverseny második helyezettje lett.

¹¹ Balogh Balázs András és Oláh Jolán élettörténet-konstrukcióról, reprezentációiról és narratíváiról lásd: Bancsik, 2005.

A salgótarjáni Botos Flórián életében (Lakatoshoz hasonlóan) az hozott döntő fordulatot, hogy 22 évesen a családjával együtt megtért, s azóta egy evangélikus roma zenekarban játszik. Bibliai motívumokat felidéző-továbbgondoló munkáin – nemcsak a cigány, de más naiv művészek közt is egyedülálló módon – a szövegnek nem magyarázó, képillusztrációs funkciója van, hanem a szövegek magát a formát hozza létre. A reprezentáció nem egyszerű képzet, megjelenítés vagy ábrázolás, hanem kölcsönös, egyik a másikkal (kép a szöveggel) reflexív viszonyban álló helyettesítés, a kép a szöveg, a szöveg pedig a kép jelentését veszi föl.¹²

Oláh Mara gyerekkora állandó vándorlással telt (a két család folyamatos torzsalakodása miatt). Az iskolából hatodik osztályos korában kimaradt, csak asszonykorában fejezte be az általános iskolát. Tizenkilenc évesen egy magyar fiúhoz ment feleségül. 1988-ban akkor ragadott ecsetet, amikor daganatos betegségéből kezelték. Mire kész lett az első képpel, a fejfőrcsei elmúltak. „A rokonságom a festés miatt hülyének tartott” – emlékszik vissza erre az időre.

Orsós Teréz Komlón született egy beás cigány családban. A cigánytelepen nőtt fel, összesen tizennégy testvére volt. Amikor az alsó tagozat után Kökönyösiben kezdte az ötödik osztályt, Koltai Magdolna tanárnő felfigyelt rajz tehetségére. Hamarosan első helyezett lett az országos gyermekrajz kiállításon.

„Alkotó időszakomnak tizennégy éves koromban lett vége. A nyolc osztályig sem jutottam el, hetedik után jött a szerelem, a legszebb fiú a cigánytelepen, aki később a férjem lett. Dolgozni kezdtem a kertészetnél, később a csecsemőotthonban, a karbantartónál, majd a vasútnál. Tizenkilenc éves koromig nem festettem, de akkor újra talákoztam Koltai tanárnővel, és összeboztunk egy felnőttségű cigány szakkört. Kossuth aknán, a cigánytelepen villanyunk nem volt, mécsvilágnál festettem, és boldog voltam.” (Daróczi et al., 2000)

Sorsa tehát (a 15 gyerekes család mindennapi viszontagságaitól eltekintve) az alkotói kibontakozás irányába vezette, ennek ellenére „fordított karriert” futott be. Két gyereke megszületése után otthagyta a férje a viskóban, majd visszajött, újabb két gyereke született, a férje megint magukra hagyta, aztán egy másik férfitől ismét született két gyereke. Könyvillusztrációs tiszteletdíjából egy nagyobb lakást tudott

¹² Ferkovics József sorozata látszólag modern művészi kifejezés, a szövegidézetek jelentésképző, a szövegtest az illokúciós aktus reprezentációs szerepét, jelentését helyezi előtérbe. Annyiban mégis naiv művészi ábrázolás, hogy a bibliai textusrészeket a maga természetes egyszerűségében formálja látható szituációvá. A kifejezés posztmodern jegyei nem tudatosultak, az ábrázolt szituáció nem lép túl a szövegen, csak a szöveg képpé formálásával „hajítja végre” annak jelentését.

berendezni – képei a kecskeméti naiv múzeumba kerültek, s újabb illusztrációkra is megbízást kapott.

„És egyszer csak nem tudtam kifizetni a fűtésszámlámat! Aztán valami mást nem fizettem! Összekuszálódtak körülöttem a dolgok. Napról napra vesztítettem valamit magamból. 1997-ben elárverezték a lakást a fejünk fölül. Nem tudjuk pontosan, hogy mikor kerülünk ki az utcára. Már régóta nem tudok festeni úgy, ahogy szeretnék. Pedig nagyon szeretnék! Meg akarom mutatni a képeimen a cigányság hagyományait, a kultúránkat, a szokásainkat.” (uo.)

Orsós Teréz „mágiája” illúzió maradt, de tanulságos Ráczné Kalányos Gyöngyi sorsa, aki Orsós Teréz egyik unokahúga – a Kossuth aknai cigánytelepen laktak.

„Már óvodás koromban ismerkedtem a festéssel, amikor nagynéném, Orsós Teréz, elvitt az iskolájába, ahol éppen rajzóra volt. Én is kaptam rajzlapot, festéket, ecsetet, és elkezdtem festeni. Kilenc éves voltam, negyedik osztályos tanuló, amikor a komlói Fürst Sándor Általános Iskolában megismerkedtem Pongrácz Éva rajztanárnővel. Ettől a naptól éjjel-nappal festettem. Reggel mentem az iskolába és csak este mentem haza. Legtöbbször egy nap csak egyszer ettem. Amikor elkezdtem festeni, élénk színeket használtam. Virító kéket, világos rózsaszínt és narancssárgát. Madarakat, szárnyas embereket, a nyarat, a telet, a cigánytelepet, cigánygyerekeket és a papától meséket festettem le. Nyolc éves koromtól négy testvéremre kellett vigyázni, főzni, takarítani. Szüleim elvárták tőlem, hogy úgy gondozzam testvéreimet, mint egy felnőtt. Az iskolában nem ment a tanulás, hisz nem volt senki, aki segítsen nekem. A festészet azonban egyre több örömet adott. Szabadnak éreztem magam ilyenkor, és azért festettem szárnyas embereket és kétféjú nőket. A tanulás nem ment olyan jól, mint kellett volna, ezért tanáraink csúfoltak. Életem boldog szakasza az volt, amikor rajztanárnőm kérésére hetedikes koromban elkészült egy rajzfilm a pécsi Pannónia Filmstúdióban 'A hét ikerszarvas-kígyó' címmel. Ezt a filmet a Cannes-i Filmfesztiválon megvásárolták. Ezután ért engem az első nagy csalódás. A film készítése közben Pásztor Ágnes filmrendező kérdezte, hogy mit fogok kezdeni a filmért járó sok pénzzel?! Mint gyerek, nagyon örültem volna a pénznek, hiszen szatyorban hordtam a könyveimet az iskolába, ruházatom is hiányos volt, öten voltunk testvérek és nagyon szegényen éltünk. Olyan házban laktunk a Kossuth-aknán, hogy a szoba falát, melyen kívül csak a konyha volt, ki kellett támasztani egy nagy gerendával, nehogy kidőljön. A sok pénz helyett kaptam mást, egy új bugyit és egy használt cigánylemezt. Amikor édesanyámmal elmentünk a moziba megnézni a filmemet, fizetnem kellett a belépőjegyért...” (uo.)

E nagy csalódás miatt nyolc évig szinte semmit nem festett. Elköltöztek, s csak nagy nehezen végezte el az általános iskolát. Egy tejüzemben dolgozott Szekszárdon, aztán a vérédi téveszben, majd egy pécsi vágóhídon. Férjhez ment, gyerekei születtek.

„Gyerekeim születése előhozta azt a vágyamat, hogy nagy képeket fessek. Akkor Pogányban laktunk és a meszelt falra a lakásban emberméretnél nagyobb anyát festettem, ahogy gyermekét altatja. Ez az asszony egy fatuskón ült piros ruhában, rózsaszín volt az inge, kék selyemkendő volt a fején, ami olyan hosszú volt, hogy eltakarta a gyerek testét.” (uo.)

Nehezen éltek. Saját házukból ki kellett költözni, szülei nem fogadták be a két gyerekkel. Pécssett feltörték egy lakást, hogy fedél legyen a fejük felett. A gyerekeket intézetbe akarták vinni. Végül mégis kaptak egy lakást, dohos is volt, nedves is – „még egy rajzlap sem fért volna el sehol.” Kiharcolták később, hogy jobb lakást kapjanak, megszületett a harmadik gyerek, és Kalányos Gyöngyi sorsa ekkor fordult meg. Újra találkozott régi tanárnőjével, aki rávette, hogy járjon el az általa vezetett szakkörbe, és fessen. Kerékgyártó István és Daróczi Ágnes pedig ösztönzéseivel segítette a további előrelépést.

„Az a vágyam, hogy festményeimmel nagyon sok embernek szerezzek örömet, és ne érjen a korábbihoz hasonló több csalódás az emberekben. Ma már gyerekeknek szakkört vezetek az öt saját gyerekem mellett. Pécssett egy összevont, külvárosi intézményben, a Csokonai Vitéz Mihály Általános Iskolában és Szakiskolába pedagógus asszisztensként dolgozom. Szakképzésem megszerzése érdekében középiskolát kell végeznem. Remélem, kitartásom elég lesz ehhez a nagy tervhez. Munkahelyem nagyon biztat, segít a lehetőségekhez képest céloom elérésében. Jelenleg is nagyon rossz anyagi körülmények között élünk öt gyermekemmel és férjemmel, aki szívbeteg. Ennek ellenére még most is rengeteget festek saját, és remélhetőleg mások kedvére, nagy-nagy örömmel.” (uo.)

Balázs János, a naiv festő (és cigány költő)

A „remete és filozófus” – egy huszadik századi „cigány Diogenész” (Kerékgyártó, 1993. 38) – Balázs János kettős számkivetettségben élt: nemcsak cigány léte miatt szenvedte a társadalom megvetését, de sorstársai közt is megvetés és gúny tárgya lett. Csak 62 éve-

sen nyúlt az ecsethez, de már ifjú korában tehetségesen rajzolt. A rokonok szemrehányásokkal illették, hogy ilyen haszontalanságokra fecserli idejét, ahelyett, hogy mesteriséget tanulna – Balázs egyik bátyja városi tisztviselő lett Salgótarjánban –, ezért tűzbe dobta a rajzokat, megfogadva: soha nem fog készíteni egyetlen képet sem. Meghiúsult ambíciói helyett megalkotta magának a lemondás és az igénytelenség életelvét. „Kezdetlen sorsfeladat az övé: előbb meg kell tagadni őseit ahhoz, hogy utána szembenézve, megértve és azonosulva, sorsközösséget vállalva velük, önmaga lehessen, önmagára találjon.” (Kovács, 1999. 101)¹³

Nehéz sorsa, a két elemi osztály, a kigúnyolt remeteség ellenére is roppant műveltségre tett szert. Nemcsak általános műveltsége megragadó: filozófiai érdeklődése szintén rendkívüli volt.¹⁴ Bár a festést, az írást nem tanította senki, Balázs mégsem tartotta magát naiv művésznek. Önálló kiállítására visszaemlékezve így fogalmazott:

„Sokan azt mondták, hogy hát semmi esetre nem lehet a naivok közé sorolni a képeket. De hát aztán nem igen engedtek, mert én – azt mondják –, nem tanultam senkitől se, semmit. És már a helyzetem, az igénytelenségem, a remeteségem is arra vonatkozik, hogy bizony én naiv ember vagyok. Hát ez pedig görbe tévedés. (...) Én nem fogadok el semmi ilyen útmutatást. Nekem nincsen erre szükségem. Engem nem zavar, hogy naiv festőnek tartanak, csak nevetek rajta.” (Moldován, 1987. 152–154)

Szuhay Péter is a mellett foglal állást, hogy Balázs a 20. századi magyar művészetnek nem egyszerűen egy cigány festője, hanem az egyik legjelentősebb képzőművésze. „Művészettörténetet írt, mert behozta a szabadságot a festészetbe. Művészete egyszerre archaikus és egyszerre nagyon modern. Egyszerre cigány és egyszerre magyar, miközben végtelenül egyetemes. Egyszerre mitologikus és narratív, és egyszerre hangulati és spontán, (...) ahogy megpróbálta megérteni a világot, a legmagasabb szférákba emelte őt.” (Szuhay, 2009. 73–74)

Vajon miből adódott e kívülállás, amely a kategórián kívüliséget is büszke vállalássá formálta? Saját kategóriái szerint valóban nem tartozott sem a tanultak, sem a naivok közé. Kerékgyártó István több helyen bizonygatja, hogy a cigány alkotók

¹³ Ez a vallomás ellentmond Szuhay feltételezésének, melyszerint Balázs Jánosra és festészetére az egész cigányság büszke volt. (Szuhay, 2009.)

¹⁴ Balázs tökéletesen tisztában volt a cigányság eredetével, történelmével, ősi hagyományaival. Amikor Moldován Domokos a Nietzsche-festmény megszületéséről érdeklődött, elmondta: nemcsak Nietzsche, de Schopenhauer, Renan, Rousseau művei is szerepeltek olvasmányai között; a magyar irodalomból Jókai, Mikszáth, Gárdonyi, József Attila, a világirodalomból pedig Thomas Mann és Hemingway művei ragadták meg érdeklődését. (Moldován, 1987.)

esetében nem lehet egyértelműen a hagyományos értelemben vett naiv művészetről beszélni, közelebb áll alkotásmódjukhoz az autodidakta jelző. Ő inkább a naiv tárgyias alkotásmód, a spontán expresszív kifejezés, illetve a belső látású naiv realiztikus képképzés alapján értékeli a cigány naivok művészi tevékenységét. (Kerékgyártó, 1993., 2001., 2008.)

Balázs őstehetsége, elementárisa valóban nem tűrte meg a besorolást. Új, már-már lázadó világnézetet képviselt. Művészetében ötvözte a cigányságot a magyarsággal, a polgárosodást az elmaradottsággal, a műveltséget a felemelkedéssel, s a fejlődést csupán e keretek között, e traumák felszínre hozásával, az ellentétek legbensőbb és legmélyebb megélésével tudta elképzelni. Művészetéből gyakran csak a különlegesen gazdag képi fantáziát és a mese varázsát értékeljük, s az úgynevezett „keveréklényeket” (ember-állat, ember-növény metamorfózisait), a növény termése helyett az ágakon függő, ember alkotta tárgyait, a bizarrnak látszó fantázia termékeit nem helyezzük el egy sajátos életfilozófiában.

„Attitűdje (...) a sztoikus, szemlélődő emberé, de a szenttelenséget gyakran felfokozott érzelmi, indulati viharzás váltja fel. Az emberi történelmet mintegy személyes problémaként éli újra, és az alkotás kínzó viaskodássá, a feloldatlan ellentmondások indulatos megidézésévé válik.” (Kerékgyártó, 1993. 40–41) S épp e kétféle attitűdből eredeztethető Balázs kétféle alkotásmódja: a tárgyias ábrázolás és a jelképteremtő, szimbolikus vonásokkal gazdagított spontán expresszív kifejezés. A szimbolikus világmagyarázatok föloldódnak a festői vízióban. A belső teljesség, a harmonikus kiegyenlítettség elve elválaszthatatlan a teljességélmény disszonáns megfogalmazásától, így a statikus állapotkifejezések folyton a belső ellentétek megfogalmazásának mozgalmasságát hívják elő. A naiv statikus (tárgyias) helyzetrajzok a környezet, míg a víziós (expresszív-szimbolikus) festmények a belső, s mintegy kozmikus eredetmagyarázat keresésének dokumentumai. (Kerékgyártó, 1993.) Balázs János merített a cigányság hiedelemvilágából, felhasználta festészetében egyetemes műveltségének elemeit, s közben saját mitológiát teremtett. „A világ igazságtalansága gerjesztette, és belső igazságérzete hozta létre mitológiai rendszerének (...) furcsa lényeit, gyakran szörnyeiket, egzotikus növényeit, mesebeli építményeit, különös kompozícióit.” (Szuha, 2009. 74)

Festészetének értékelése ugyanolyan összetett, mint a költészetéről szóló. Balázs lírájának elemzésére most nem teszünk kísérletet, ám a versidézetek a festői eszme teljesebb megvilágítását is elősegítik: az alkotóstatuszban tudatosult cigánysors a narratívumot nem cselekményközpontúvá, hanem létösszegzővé teszi. A számkivetettséget sorsélményként illusztrálja a gondolat, melyet a *Corvina Kiadó* által gondozott válogatás mottója idéz: „Élni annyi / mint ide-oda rakni / azt, ami veszendő holmi.”

(Balázs, 1977. 17) Hitvallás értékű a „*Ne feledjétek*” című vers: „*Ne feledjétek / hogy az öröm / nekem is terem / ha nem is tépem le / s ölelem lelkekre mind / hagyom ott / ahol fakadott / Az öröm ha teljes / fáj.*” (Balázs, 1977. 29) A felszabadult élni akarást Balázs János számos írása, nyilatkozata tanúsítja. Rádöbbsent, hogy az öröm gyökerét megtalálni egyenlő azzal, hogy hitet lel, megtalálja Istent az ember. Rádöbbsent a boldogság mulandóságára s arra, hogy cigánynak, magyarnak, szegénynek, gazdagnak egyaránt megadatott az öröm lehetősége, s annak elvesztése mindenkinek gyötrelmet okoz. Balázs János öröm- és fájdalomértelmezésében pedig a két létérzés elválaszthatatlan egymástól.

A címben fölvetett kérdés („*Cigányvarázs – vagy a lét sikolya?*”) arra utal, hogy nemcsak általában a naiv művészetet, de a cigány naiv (autodidakta) alkotók műveinek értelmezését is meg kell fosztani a távolságerősítő romantikus attitűdtől. A cigány naiv művészek képei nem valamilyen idilli varázst, egzotikus szigetet kínálnak (ha igen, akkor álnaivokról vagy dilettáns amatőrökről beszélünk), hanem szükségszerűen a szorongásból (vagy épp a tárgyiasult félelemből) táplálkoznak. Ezzel magyarázható festészetük alapvetően expresszív, mágikus realista jellege. A kép varázsa nem varázslat, hanem a varázslás (azonosító mágia) egyik eszköze, ráolvasó jellegénél fogva a már megtörtént megváltoztatását s a még nem történt előidézését szolgálja, a mágikus reprezentáció két alapcélját teljesítve. Alapélmény a kiszolgáltatottság és a világban való otthontalanság érzése. A cigány képzőművészek (a naiv művészeti és általában a cigány folklórmozgalom) pozitív diszkriminációját fölvaltó valós értékelés hozzájárulhat az etnikus identitás megőrzéséhez és – az önkifejezés vágyával társuló értékteremtő szándékot elismerve – a cigányság elfogadásához.

IRODALOM

- AUSTIN, JOHN L.: *Tetten ért szavak*. Akadémiai, Bp., 1990.
 BALÁZS JÁNOS: *Füstölgések*. Szerzői Kiadás, Bp., 1973
 BALÁZS JÁNOS: *Ecsettel és írónnal*. Corvina, Bp., 1977
 BANCNIK GYÖRGY: *Cigány? Naiv? Képzőművészet? Oláh Jolán és Balogh Balázs András cigány naiv képzőművészek élet- és karriertörténetének rekonstrukciós kísérlete*. Miskolc, 2005.
 (www.antroport.hu/lapozo.php?akt_cim=124; letöltve: 2010. 01. 25.)
 BANNER ZOLTÁN: *Teremtő önvédelem. Az erdélyi magyar naivok művészete*. Héttorony, Bp., 1995.
 BÁNSZKY PÁL: *A naiv művészet Magyarországon*. Képzőművészeti, Bp., 1984.
 BÁNSZKY PÁL: *A képzőművészet vadvirágai. 100 népművészeti és naiv szemléletű alkotó*. Szerzői kiadás, Kecskemét, 1994.
 BELTING, HANS: *Kép-antropológia. Képtudományi vázlatok*. Spatium 2. Kijárat Kiadó, Bp. 2007.
 BICZÓ GÁBOR: *Hasonló a hasonlóknak... Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról*. Kalligram, Pozsony–Budapest, 2009.

- BICZÓ GÁBOR (szerk.): *Az Idegen. Variációk Simmelről Derridáig*. Csokonai, Debrecen, 2004.
- BIHAJLI-MERIN, OTÓ: 1984 – *A naivok festészete*. Gondolat, Bp., 1984.
- BRUNER, EDWARD M.: *Az etnográfia mint narratíva*. In: N. KOVÁCS TÍMEA (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Bp., 1999. 181–196.
- CLIFFORD, JAMES: *Az etnográfiai allegóriáról*. In: N. KOVÁCS TÍMEA (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Bp., 1999. 151–179.
- DARÓCZI ÁGNES: *A harmadik kiállítás elé*. In: DARÓCZI – KALLA – KERÉKGYÁRTÓ (szerk.): *Roma képzőművészek III. Országos Kiállítása*. Magyar Művelődési Intézet, Bp., 2000.
- DARÓCZI ÁGNES – KALLA ÉVA – KERÉKGYÁRTÓ ISTVÁN (szerk.): *Roma képzőművészek III. Országos Kiállítása. The 3rd National Exhibition of Roma Artists 2000*. Magyar Művelődési Intézet, Bp., 2000.
- JUNGHAUS TÍMEA: *Oláh Jolán – a tudatállapotok szivárványának festője*. Amaro Drom, 2005/11. (www.amarodrom.hu/archivum/2005/11/11.htm; a letöltés ideje: 2010. 03.20.)
- KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR: *A tömegkommunikáció szimbolikus üzenetei. Kommunikáció, demokrácia, média*. Dialóg Campus – Sajtóház Kiadó, Bp., 2006.
- KASCHUBA, WOLFGANG: *Bevezetés az európai etnológiába*. Csokonai, Debrecen, 2004.
- KERÉKGYÁRTÓ ISTVÁN: *A teremtőművész sorsa. A naiv és spontán expresszív alkotómód Balázs János munkásságában*. Kethano Drom (Közös Út), 1993/4–5. 38–43.
- KERÉKGYÁRTÓ ISTVÁN: *Spontán stílus-teremtők. Alkotásmódok népi festészetünkben és szobrászatunkban*. Napút, 2001/04. (Lásd még: Napút Kiadó – Napút Online kulturális folyóirat – www.inaplo.hu/na/naput_2001/2001_04/49.html; letöltve: 2010. 01. 25.)
- KERÉKGYÁRTÓ ISTVÁN: *A magyarországi roma képzőművészetről. Szélfegyverek a magyarországi roma képzőművészet megszületéséhez és történetéhez*. www.amrita-it.com/ciganysag/bevezeto; letöltve: 2008. 08. 20.
- KOHL, KARL-HEINZ: *A dialogikus antropológia – egy illúzió?* In: Biczó Gábor (szerk.): *Az Idegen. Variációk Simmelről Derridáig*. Csokonai, Debrecen, 2004. 138–150.
- KOVÁCS ANNA: *Élet – sors – művészet*. In: A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 1999. 94–112.
- MATYIKÓ SEBESTYÉN JÓZSEF: *„Az én szívem piros labda”*. Nagyítás, 2010. március 24., 18.
- MICHALOVIČ, PETER: *Reprezentáció vagy szimuláció?* In: Uő.: *Az idióma keresése*. Kalligram, Pozsony, 1997. 84–90.
- MOLDOVÁN DOMOKOS: *Magyar naiv művészek nyomában*. Gondolat, Bp., 1987.
- MOSCOVICI, SERGE: *Társadalom-lélektan*. Osiris, Bp., 2002.
- NIEDERMÜLLER PÉTER: *Élettörténet és életrajzi elbeszélés*. Etnographia, 1999/3–4. 376–389.
- N. KOVÁCS TÍMEA: *Utazás, kultúra, szöveg: történetek és etnográfikák*. Magyar Lettre Internationale. 2003/nyár (49.) 2–5.
- N. KOVÁCS TÍMEA: *Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról*. Csokonai, Debrecen, 2007.
- N. KOVÁCS TÍMEA (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Bp., 1999.
- NOVITZ, DAVID: *Képek és kommunikatív használatuk*. In: HORÁBNYI ÖZSÉB (szerk.): *A sokarcú kép*. Bp., 2003. 363–400.
- PÉNTEK ORSOLYA: *A kifejezés biztonsága. Oláh Jolán-émlékiállítás a Balázs János Galériában*. Magyar Nemzet, 2005. december 16., 14.
- PIKÓ BETTINA: *Kultúra, társadalom és lélektan*. Akadémiai, Bp., 2003.
- SOMOGYI F. ANIKÓ: *Cigányvarázs a vásznanon*. Magyar Hírlap, 2010. március 16., 18.
- SEBASTIÁN, MÁRTON: *Szönyvi György Endre: Pictura & Scriptura*. BUKSZ, 2005/3. (ősz), 277–283.

SZÓNYI GYÖRGY ENDRE: *Pictura & Scriptura. Hagyományalapú kulturális reprezentációk huszadik századi elméletei.* JATE Press, Szeged, 2004.

SZUHAY PÉTER: *Balázs János festő, költő – Alsószuha, 1905. – Salgótarján, 1977.* SZÍN, 2009/október (14/5), 73–74.

WALDENFELS, BERNHARD: *Az idegenség etnográfiai ábrázolásának paradoxonjai.* In: Biczó Gábor (szerk.): *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig.* Csokonai, Debrecen, 2004. 91–116.

Balázs János: Gordiuszi csomó

A mélyszegénység megtámadása

Interjú Balog Zoltánnal¹

A 2010 májusában megalakult kormánynak társadalmi felzárkózásért felelős államtitkára is van, aki a cigányság és a leszakadó rétegek fölemelkedéséért dolgozik. A feladatot a teológus és mentálhigiéné végzettségű Balog Zoltán kapta. Vele beszélgettünk arról, hogy milyen esélyt lát a romakérdés rendezésére, a magyarországi szegénység sorsának mielőbbi jobbítására.²

– A parlamenti ciklus végére, tehát csak négy évben gondolkodva, milyen kézzelfogható eredményekkel lenne elégedett?

– A szemléletváltásban, a hozzáállásban kellene bekövetkeznie egy jelentős fordulatnak. Két sarkalatos pontot látok. Az egyik a többséget érinti. El kellene jutni a tudatunkig, hogy nekünk is érdekünk a romák fölzárkózása és fölzárkóztatása. A magyar társadalomnak abszolút önérdeke a kérdés megoldása. Nem arról van szó, hogy segítünk valakiknek, akik vagy megérdemlik, vagy nem ezt a segítséget. Mindenkinek egyformán érdeke, hogy a problémát ne cipeljük tovább. Ehhez a fölismeréshez kellene eljuttatnunk társadalmunkat.

– Mi lenne a kisebbség szerepe?

– A kisebbségnek azt kellene felismerni, hogy ő maga sem passzív szemlélője a megoldáskeresésnek. Nem várhatja ölbe tett kézzel a támogatást, mint ahogy eddig volt: majd segít az állam, ad segílyt, ad munkát, támogatja a gyerekeimet. A mi elképzelésünk szerint alapvető kérdéssé válik, hogy ő maga mit tud hozzátenni ehhez. Ezért nevezzük magunkat Társadalmi Fölzárkózásért Felelős Államtitkárságnak. Nemcsak fölzárkóztatásról beszélünk, hanem igenis fölzárkózásról. Annak is akarni kell a ki-

¹ Balog Zoltán 1958-ban született Ózdon. 1976-ban a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában érettségizett, és később teológiai tanulmányait is Debrecenben kezdte. Lelkészi diplomát a Budapesti Református Teológiai Akadémián szerzett 1983-ban. Később teológiai tanácsadója volt az Európai Egyházak Konferenciájának, 1991–94 között pedig a Fidesz parlamenti frakciójának. 1996-tól a Budapesti Németajkú Református Egyházközség lelkésze, de jelenleg szünetelteti lelkészi tevékenységét. 1998–2002 között miniszterelnöki főtanácsadó, majd 2003-ig a Köztársasági Elnöki Hivatal főosztályvezetője. Azóta a „Szövetség a Polgári Magyarorszáért Alapítványnál” töltött be vezető funkciókat. Az előző ciklusban az Országgyűlés emberi jogi, kisebbségi, civil-, vallásügyi bizottságának elnöke volt. A 2010. májusban alakult kormányban Orbán Viktor miniszterelnök társadalmi felzárkózásért felelős államtitkárrá nevezte ki.

² Az interjú még 2010 őszén készült, tehát az még nem érintette a 2011. első félévi magyar uniós elnökség ideje alatt elfogadott európai romastratégia kérdéseit.

törést, akit megcélzunk. Nemcsak áldozatok vagyunk, nemcsak elszenvedjük a történeteket, hanem mindig van lehetőség arra, hogy mi magunk is aktívan azt mondjuk: igenis én fel akarok emelkedni. Az első lépést persze az államnak kell megtenni. A megközelítésben ez a változás. Ha tíz év alatt egymillió munkahelyet céloztunk meg, akkor számoljuk ki, négy év alatt ez mennyi. Nem biztos, hogy arányosan fog ez teljesülni, de tűzzük ki a célt: négy év alatt az új munkahelyek meghatározott része jusson a hátrányos helyzetűeknek. Mindig pontosan kell látnunk, hol tartunk a megvalósításban.

– *Az oktatási kérdések terén például hol járunk? Integráció, szegregáció...*

– Az oktatási rendszeren belül az integráció-szegregáció körüli ideológiai csatározás helyett a pragmatikus megoldások közös keresése lehet a cél. A roma és nem roma közösség vezetőinek, szülőknak, önkormányzatnak, oktatási szakembereknek együtt kell keresniük jó megoldásokat azokra a kérdésekre, amelyek olyan feszültségeket teremtenek, hogy nem látszik kiút belőlük. Ami a munkahelyeket illeti: bizonyos arányban a hátrányos helyzetűeknek, a romáknak kell ezeket megkapniuk. Nem statisztikákat kozmetikázó virtuális munkahelyeket. Ismerjük azokat a trükköket, hogy éppen akkor, amikor mérést végeznek, gyorsan irdatlan mennyiségű munkahelyet jelentenek be, aztán – egy hét elteltével – már sehol semmi. Amelyekről mi beszélünk, azok értékteremtő munkahelyek lennének, és részei annak a gazdasági fölemelkedésnek, amely nélkül itt semminek sincsen értelme. Mert csak továbbra is vegetálni fogunk, ha csökken a gazdaság teljesítménye.

– *Érdekeket említett. Vajon ezek a válságokkal terhes évek alkalmasak-e arra, hogy a nem roma szegény ember belássa: neki is érdeke a cigányság felemelkedése?*

– Természetesen Magyarországon a szegénység nem a cigányság „privilegiuma”. Ma Magyarországon a mélyszegénységben élőknek egyes statisztikák szerint a fele, mások szerint az egyharmada nem a cigány népesség köréből kerül ki. A szegénység egyformán sújtja a hátrányos térségeket. Így aztán a cigányok, de a nem cigányok is ugyanannyira szegregáltaknak tekinthetők. Hiszen olyan térségekben élnek, ahol ki vannak zárva azokból a lehetőségekből, amelyek csak 150 kilométerrel arrább adatnak meg. Ha Borsodból Pest megye felé tekintünk, ott már kétszer annyit adnak a munkáért, az iskolai oktatás színvonala is magasabb. Azaz: a középnek és a perifériának a viszonyáról is szól ez a probléma. Egyszersmind azt is világossá kell tenni, hogy a romákat nem etnikai alapon támogatjuk – mert úgy gondoljuk, hogy ez most divatos –, hanem azért, mert olyan színvonalon élnek, amit egy ország nem fogadhat el. Ha ilyen állapotban vannak nem romák is, akkor azokat is ugyanúgy kötelességünk

támogatni. Olyan programokat fogunk indítani, fönntartani, ahol romák és nem romák – ha ugyanabban a kilátástalan helyzetben vannak – ugyanolyan lehetőséghez jutnak.

– *Nem is volna etnikai vonatkozása a kérdésnek?*

– Az egy másik oldala ennek a problémakörnek, amiről vagy nagyon csúnyán, vagy sehogyan sem szoktunk beszélni. Persze, hogy van ennek etnikai vonatkozása is! A romáknak adott esetben olyan segítségekre, olyan programokra is szükségük van, amelyek az ő speciális szocio-kulturális hátterüket is figyelembe veszi, azt célozva, hogy élni tudjanak a felajánlott lehetőségekkel. De ez egy járulékos kérdés. A mélyszegénység megtámadása az általános társadalmi, gazdasági, szociális feladat ma Magyarországon. Itt nincsenek kivételezettek. A romák számára is világossá kell tennünk: csak azért, mert az ő bőruk barnább, mint a többségé, nem maradhatnak ki olyan lehetőségekből, amelyekhez a fehérebb bőrszínű emberek hozzájuthatnak ebben az országban.

– *A Jobbik kimond olyan gondolatokat a cigánysággal kapcsolatban, amelyek léteznek ma Magyarországon. Ám a konkrét kérdésre végre világosan lehet válaszolni is. Ön hogyan értékeli a téma megjelenését a Tisztelt Házban?*

– Ez egy nagyon lényeges kérdés, melyben én ambivalens állásponton vagyok. Mindenképpen van jó oldala is. Annak például kifejezetten örültem, hogy Vona Gábor, a Jobbik elnöke a Parlamentben lehetőséget adott Magyarországnak miniszterelnökének arra, hogy egyértelművé tegye: a bűnözést nem bőrszín alapján közelítjük meg. Aki nem felel meg a törvénynek, az büntetést érdemel, aki meg megfelel, azt nem lehet diszkriminálni. Az úgynevezett „cigánybűnözéssel” kapcsolatban Orbán Viktor világossá tette, hogy ilyen általánosításokkal az emberek méltóságát senkinek sincs joga megsérteni. Én ennek örülök, mert lehet rá hivatkozni. Másrészt pedig sajnálom, mert ezek szerint olyan típusú megfogalmazások is beszűrődtek ma a közbeszédbe, amelyek súlyosan sértik emberek méltóságát. Bár úgy vélem, hogy a Jobbik ebből inkább politikai hasznot akar húzni. Az a csúnyácska vicc jut az eszembe, amikor a riporter elmegy a faluba, s megkérdezi a paraszt bácsit: van-e maguknál antiszemizmus? Az öreg erre azt válaszolja: hát nincsen, de igény volna rá... Hát ennek az igénynek próbál a Jobbik is elébe menni. Ami azért nagy baj, mert az embereknek a negatív hozzáállására épít. Mintha az emberek azt gondolnák legnagyobb problémának, hogy a másik akarja elvenni tőlük a lehetőséget, tehát rájuk kell haragudni. Ahelyett, hogy azon gondolkodnának, miben kell reménykedni, hol érdemes elkezdni dolgozni azon a problémán, amely érinti őket. De tény és való, a Jobbik megjele-

nésében van valami szükségszerűség, mert kendőzetlenül kell beszélni erről a témáról. Megint a miniszterelnöki beszédből idézek: a valóság néven nevezésében bizony, itt hiányosságok voltak. Tény, hogy a politikai elit – nem mondanám, hogy egyformán minden oldalon – nagyon óvatos volt ennek a problémának a megnevezésében, mert mindenki el akarta kerülni a rasszizmus vádját. De nem lehet kérdés: nagyon jelentős tömegek úgy érezték, hogy az ő problémájukkal nem foglalkoznak. Azt nem lehet szóltanul nézni, hogy Magyarországon vannak olyan vidékek, ahol emberek egymásnak kiszolgáltatva élnek. Nincs jelen a törvény, nincs jelen a rendőrség, s néha ennek a problémának még „bőrszíne” is van. Merthogy ez egy szociológiai jelenség, tudniillik az elcigányosodott falvakban az ott maradó nem cigány magyarok éppen a kis mobilitással és önartikulációs képességekkel bíró emberek. Idősek, betegek, nyugdíjasok, özvegyek, egyedülállók, akik már nincsenek abban a helyzetben, hogy a saját életterületüket megvédjék, adott esetben mozgásba lendüljenek. Erről a súlyos problémáról bizony, az elmúlt időszakban kellett volna beszélni.

– *Ezen az elmérgesedő, reménytelenné váló helyzeten lehet-e változtatni? Az elmúlt 20 évben miért ment minden „cigányútra”?*

– Mielőtt ebbe belemennénk, azért azt is látni kell, hogy régióinkban Magyarország még ezzel a nagyon gyatra teljesítményével is sokkal jobban áll, mint akár Szlovákia, Románia vagy Bulgária. Nem beszélve Albániáról vagy Szerbiáról. Nálunk azért az e kérdésekkel való foglalkozásnak már van kultúrája. És nem az elmúlt húsz vagy hatvan, sőt száz évben alakult ki. Évszázadok óta voltak pozitív kezdeményezéseink ebben az együttélési ügyben. Ugyanakkor tudok a térségben olyan országról, ahol 1870-ben a cigányokat szinte rabszolgasorban tartották. Az újabb kutatási eredmények ezt egyértelművé teszik. És hozzánk menekültek, hogy ne adják el őket rabszolgának.

– *Árnyalja a képet, de a mi helyzetünkön nem segít.*

– Valóban, sajnos, ezzel együtt is cipeljük az elmúlt húsz vagy hatvan év terheit. A negatív változás mindig azt érinti a leginkább, aki legalul van. A cigányoknak volt a legkevesebb tartalékuk. Ők veszítették el először a munkájukat. Megszűnt a nagyipar, az építőipar. Az egyéb extenzív nehézipar szívta még fel korábban ezt a munkaerőt. Az 1985-ös 15 százalékos romaférfi-munkanélküliség tíz év alatt drasztikusan 85 százalékra emelkedett, az arány tehát teljesen a korábbi ellentétébe fordult. A borsodi iparvidéket ez az adat jellemzi. Megvannak ennek a szociológiai okai is. Tény: a magyar társadalom, a politika nem volt fölkészülve erre a helyzetre. Ez érintette a nem romákat is, de sokkal nagyobb mértékben a romákat, mert náluk kisebb volt a mobilitásra való képesség. Mivel a politikát más ügyek foglalkoztatták, ezeket a ré-

giókat is hagytuk elveszni, nem csak a romákat. Ez a 33 hátrányos helyzetű kistérség alapvetően az ország periferiáján van. Ezekről mondott le a politika. Mindenkiről, aki ott él. Aki meg tudta tenni, hogy eljött onnan, annak lett valami esélye, de aki ott maradt, a kilátástalanság részese lett. S mindennek tetejébe jöttek még az uzsorások, a szegénység vámszedői...

– Az elmúlt időszakban milliárdok mentek úgynevezett romaprogramokra, még sincs ennek semmi látszata.

– Sajnos, olyan programok is voltak, amelyek úgy lettek kitalálva, hogy abból a pénzt el lehessen rakni. De hagyjuk a politikát! Pontos számokról tudunk, mert az Állami Számvevőszéknek volt egy komoly vizsgálata, amely az 1996–2006 közötti időszakot vette górcső alá. Ebben azt elemzik, hogy 120 milliárd forintot fordítottak a roma ügyre, s amiről biztosan tudjuk, hogy amennyi „célba” érkezett, az mindössze 10 milliárd forint. Nahát, ez elfogadhatatlan arány. Az ÁSZ szerint ennek több oka van. Egyrészt Magyarországon etnikai adatgyűjtést nem végzünk, nem is végezhetünk. Nincs arra semmilyen megbízható módszer, hogy megtudjuk: tényleg roma kapta-e azt a bizonyos támogatást. Adatvédelemre, személyiségi jogokra hivatkozunk, és közben ártunk azoknak, akiknek segíteni akarunk, mert nem tudunk nyilvántartást készíteni. Egyáltalán: milyen alapon nevezünk egy programot romaprogramnak? Ugye, ismerjük azokat a botrányos eseteket – a jéghegy csúcsa – amelyben egyesek nem valóságos roma származásukra hivatkozva jutottak támogatásokhoz. Politikai pártok színeiben is indultak aztán.

– Milyen „közvetítőkön” juttatják el a pénzt a célcsoporthoz?

– Ezek a közvetítő rendszerek átláthatatlanok, s így nagyon sok pénz tűnhetett el. Részben nagyon magas járulékos költségként, részben a rengeteg párhuzamosság miatt. Ugyanarra a programra, ugyanarra az ügyre több helyen is költenek. Ezek nem láthatók át. Tehát a transzparencia, a világos, egyértelmű struktúrák, a koordináltság hiánya, és nagyon sokszor a monitoring, az ellenőrzés elmaradása a fő ok. A legszomorúbb, hogy nemcsak nincsenek meg a pénzek, de a támogatási összegek hatását sem látjuk. Nincsenek jelentős hatásvizsgálatok. Annak elemzése, hogy ha éveken keresztül valamit támogatnak, finanszíroznak, vajon mi lesz abból – ez hiányzott teljesen.

– A hiányosságok megnevezése tulajdonképpen megadja a feladatokat. Mire lehet most építeni?

– Nem kétséges, hogy a monitoringot, az ellenőrzést, az értékelést sokkal komolyabban kell venni. Lényeges, hogy a teljes folyamatot át lehessen látni egy központban.

Ez volna a mi dolgunk, és ezért jött létre egy ilyen társadalmi fölzárkózásért felelős államtitkárság, amilyen még soha nem volt Magyarországon. Mi átlátunk minden olyan programot, amelyben hátrányos helyzetűek foglalkoztatása, oktatása, egészségi állapotjavítása szerepel. Ha nem is húzunk mindent ide magunkhoz, de minden, ami idekapcsolódik, a látókörünkbe kerül. A koordinációs központ, a cigányügyi tárcaközi bizottság révén komplex megközelítésekre kerülhet sor. Ha egy területre megyünk, akkor térségi fejlesztésben gondolkodunk. Egyszerre kell figyelniük a lakhatást, oktatást, munkához jutást. Főleg, ha egy család tenni is akar, aktívan részt kíván vállalni a felemelkedésben. Ha e hátrányokat együtt támadjuk meg, akkor ebben a komplexitásban már nagyobb esélye van a sikernek. A jövőben olyan képzési és munkaerő-programokat támogatunk, amelyek a sikeres résztvevők számára megteremtik a továbbfoglalkoztatás lehetőségét is.

– *Cigányügyi tárcaközi bizottság a neve. Tehát nem szegénységügyi.*

– Mind a kettő benne van, hiszen „Társadalmi Felzárkózási és Cigányügyi” a pontos megnevezés. Tudatosan kívánjuk ezzel a névválasztással a sajtót állandóan izgalomban tartani. Hol cigányügyi, hol szegénységügyiről beszélünk. Csak ismételhetem: nemcsak a cigányok szegények ma Magyarországon, de a szegénységnek van etnikai vonatkozása is. Mégis igaza van, mert hangsúlyosan van jelen a roma ügy. Ezzel roma honfitársaink is érezhetik, hogy nekik van egy államtitkárságuk, s az ő partnerségüket várjuk. Másrészt pedig a többiek is láthatják: nekik is van államtitkárságuk, hiszen ők is szegények, nekik sincs munkájuk.

– *Egy államtitkárság hogyan kerül kapcsolatba ezekkel a rétegekkel? Például támaszkodhatnak-e a cigány értelmiségre?*

– Nem egyszerű kérdés ez sem, mert ugyan azt gondolnánk, hogy a sajtójaira mindenki jobban hallgat, de ez csak részben igaz. Az egyik egyházban pap lett egy cigány ember, és küldték volna vissza a sajtójaihoz, ők viszont azt mondták: nekik cigány pap nem kell. Küldjenek magyart. Miközben a nem cigány többségi falu meg elfogadta, és büszke rá, hogy cigány papjuk van, aki jól is végzi a munkáját. Nem olyan egyértelmű ez. De sajnós, a cigány értelmiségi középosztály világában benne van az a mentalitás is, hogy miután kiemelkedtem, az enyéim már nem érdekelnek. De ez visszafelé is igaz. Akik otthon maradtak, azok azt mondják, hogy te már nem tartozol közénk. Úri gyerek lettél, hagyjál minket békén. Nehéz megtalálni azt a réteget, amelyik vállalja, hogy szószólója sajtójainak, aki visszafelé is küld üzeneteket, hogy érdemes, csináljátok, segítetek. A többség irányába is közvetít, hogy itt vagyok, nekem sikerült, adjátok meg az esélyt a többieknek is. E nélkül a pozitív mintát adó réteg nélkül nagyon nehéz a dolgunk.

– *Hallani lehetett arról, hogy az egyházak segítségére is építenek.*

– Járt itt nálunk Erdő Péter bíboros úr, Bölskei Gusztáv püspök úr, Kocsis Fülöp hajdúdorogi megyéspüspök. Utóbbi azért is volt különösen érdekes, mert a térkép szerint szinte lefedi egymást, hogy hol vannak görög katolikusok, és hol vannak cigányok az országban. Ő ezt az ügyet küldetesként sajátjának tekinti. Ez nagyon tiszteletre méltó. Tervezzük, hogy az év végén egy szerződést írunk alá, amelyben rögzítjük, miben számítunk az egyházak segítségére, és mi az, amit mi tudunk – államilag – ehhez eszközként adni.

– *Nyilatkozataiból tudom: sokat jár mostanában az ország legszegényebb pontjain. Könnyebbnek látja-e a feladatát innen, testközelből?*

– Valóban azt szeretném, ha nem lenne olyan hét, amikor nem járok cigányok, szegények lakta telepeken. A világukat korábban is nagyon jól ismertem, hiszen magam is borsodi vagyok, már gyerekkorom óta közöm volt hozzájuk. Nagy meglepetések nem értek. De azzal tisztában vagyok: egy államigazgatási rendszeren belül nem lesz könnyű kialakítani azokat a struktúrákat, amelyek jó hatásfokkal segíthetnek itt. De hát az embert a nehézségek nagyobb erőfeszítésre sarkallják. Úgyhogy még elszántabb vagyok, mint amikor elvállaltam a feladatot.

Az interjút Dombrovszky Ádám készítette

Ráczné Kalányosi Gyöngyi: Hét ikerszarvas kígyócska

Kárpátaljai református lelkészek börtön- és lágerélményei

A szovjet csapatok bevonulásától kezdődően 1958-ig Kárpátalján számos református lelkészt tartóztattak le, s legalább 16-ot ítéltek el (Gecse Endre még az ítélethozatal előtt meghalt a börtönben).¹ Az elítélt lelkészek nagy része megjárta a sztálini lágerok valamelyikét, s többségükben az úgynevezett Keleti Baráti Kör nevű, egyházon belüli ébredési mozgalom tagjai voltak. E kör 1936-ban alakult (a csehszlovák éra idején), s célja a lelkészek önképzésén kívül az öntudatosabb református hitre való nevelés, a hívek lelki életének gondosabb ápolása volt. A mozgalom, mivel a hit elmélyítését célozta, természetesen szemet szúrt az ateista államhatalomnak. Mikor a Keleti Baráti Kör meghatározó tagjait letartóztatták, a vádpontok között e tagságuk is szerepelt. Ez azért volt büntetésre méltó, mivel a mozgalom nevét a hatalom úgy értelmezte, hogy a magyar impériumot kelet, azaz a Szovjetunió felé akarják kiterjeszteni.² Vádpontok ezen kívül is voltak bőven: kolhozellenes agitálás, a mozi és a tánc tiltása (avagy a szovjet kultúra és irodalom terjesztésének megakadályozása – mivel a lelkész a Biblia fontosságát hangsúlyozza), kémkedés, az ifjúság félrevezetése, amerikai kapcsolatok. A lelkészek megpróbálták védekezni a koholt vádak ellen, de mindegyik esetben sikertelenül. Forgón Pál, több lelkésztársához hasonlóan, visszaemlékezéseiben leírja, milyen vádakkal illették, melyek közül ő maga egyetlen pontot vélt igaznak: a marxizmus-leninizmus ellenes gondolkodásmódot.³

Alább öt református lelkész: Kovács Zoltán, Gulácsy Lajos, Horkay Barna, Zimányi József és Forgón Pál letartóztatásáról és lágerélményeiről számolunk be, a teljesség igénye nélkül. Az első négy „baráti körös” lelkészként került lágerbe, Forgón Pált pedig „szovjetellenes tevékenységért” ítélték el.

KOVÁCS ZOLTÁN 1907-ben született Vágsellyén,⁴ Nyitra megyében. Édesapja forgalmi tisztviselő volt a vasútnál. A család Erdélyből származott, de a nagyapa, Kovács Albert révén elkerültek onnan, őt a budapesti teológiai akadémia tanárává választották. Az édesapa, Kovács Béla talán emiatt tartotta fontosnak, hogy két fiát, Lászlót és Zoltánt a nagyenyedi kollégiumba írassa. Ennek elvégzése a I. világháború és a határlezárások miatt nehézségbe ütközött, a fiúk több mint két évig nem tudtak hazamenni.

¹ FORGÓN PÁL: *Ott voltam, ahol a legszebb virágok nyílnak. Egy kárpátaljai magyar református lelkész a gulágon*. Kálvin Kiadó, Bp., 1992., 28.

² HORKAY BARNA: *A Keleti Baráti Kör. Képek a kárpátaljai ébredésből*. Kom Over En Help Alapítvány, 1998., 155.

³ FORGÓN: i.m. 10.

⁴ Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (továbbiakban: KTÁL), Ungvár, P-1420 fond, I. opisz

A gimnáziumot így is Sárospatakon kellett befejezniük.⁵ Kovács Zoltán 1933-ban az ottani teológián tett lelkészvizsgát. Segédlelkészi éveit Miskolcon töltötte, majd 1943-ban Nagyszőlősrre választották meg hitoktató lelkésznek. 1944-ben házasságot kötött Mezei Erzsébettel, akivel miskolci évei alatt ismerkedett meg.⁶ Ugyanebben az évben, az oroszok bejövetele miatt, nagyszőlősi munkájától meg kellett válnia. Így került Tiszaújlakra feleségével. Négy évig laktak az ottani parókián, de 1949 februárjában az állam rátette a kezét az épületre azzal az indoklással, hogy „*az egyháznak ingatlana nem lehet s különben is a nép építette fel s az a nép tulajdona s ami a népé, azzal az állam rendelkezik.*”⁷ Télvíz idején kellett kiköltözniük a parókiáról, s egy család adta kölcsön nekik az egyik szobáját. Innen vitték el 1949. március 19-én Ungvárra. Tárgyalását ugyanez év május 24–25-én tartották: 25 év lágerbüntetést kapott. Október 2-ig volt az ungvári börtönben, csak ekkor szállították át Lembergbe a többi rabtársával együtt.⁸ Feleségénél, aki éppen várandós volt, letartóztatása után 5 nappal, a nyolcadik hónapban megindult a szülés. Kisfiuk nyomorékként jött a világra.⁹ Ugyanebben az időben még öt lelkésztársát tartóztatták le: Asszonyi Istvánt, Huszti Bélát, Györke Istvánt, Pázsit Józsefet, Gulácsy Lajost.¹⁰ Némelyikükkel egy helyen volt több hónapig, aztán más-más helyre kerültek.

GULÁCSY LAJOS 1925-ben született Tivadarfalván, egy vasutas család hetedik gyermekeként. A középiskola elvégzése után Budapestre került műszaki tisztviselőnek a Mátyásföldi Repülőgépgyárba. A háború végéhez közeledve, hazaindult szülőfalujába, ahol megtudta, hogy minden 18–50 év közötti férfit málenkij robotra visznek. Visszafordult s Debrecenbe ment, ahol egy vagongyárban dolgozott.¹¹ A következő év nyarán jött haza, ahol a nehéz körülmények ellenére megindult az ébredési mozgalom. Gulácsy Lajos is hitre jutott, s elhatározta, hogy lelkész lesz. Beiratkozott a debreceni teológiára, de mivel közben lezárták a határt, tanulmányait már nem tudta elkezdni. A „baráti körös” lelkészek mellé lett beosztva mint kisegítő (minden hónapban más-más lelkész mellett készült, tanult). Központi helye Munkácson volt

⁵ KOVÁCS ZOLTÁN: *Bilincsen is békességben Istennel. Szibériai rabságom története.* A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp., 1990. 9–12.

⁶ i.m. 12.

⁷ i.m. 14..

⁸ i.m. 38–39.

⁹ i.m. 127.

¹⁰ i.m. 35.

¹¹ GULÁCSY LAJOS: *Mélységből a magasba. Bizonyágtétel az elmúlt időkről.* Kárpátaljai Református Egyház Sajtóosztálya, Patent Nyomda, Ungvár, 2000. 8.

Kovács József mellett. Hittantanítással és konfirmációi előkészítéssel foglalkozott.¹² Innen vitték el 1949. március 19-én. 10 évi lágerre ítélték, ugyanakkor volt a tárgyalása, mint Kovács Zoltánnak.¹³ Valószínűleg azért kapott enyhébb büntetést, mert még nem volt hivatalos teológiai végzettsége. Menyasszonya, Ádám Emma több mint hét évet várt rá.¹⁴

HORKAY BARNA 1908-ban született Kistárkányon,¹⁵ papi családban. Már gyermekkorában közel állt hozzá a hit és a vallás, mégsem papi pályára szánták. Atyai nagybátyja, egyúttal keresztpapja, gyermektelen magas rangú katonatiszt volt. Fia helyett Barnából akart katonatisztet nevelni. A tizenéves fiú fel is készült arra, hogy a „Ludovikára” megy, szíve mélyén azonban a katonatisztképző intézet helyett az apja és bátyja hivatását szeretne folytatni. Az érettségi után be kellett volna iratkoznia a katonai iskolába, de keresztpapja megüzente: a háború utáni zavaros idők miatt nem tudja elintézni, hogy felvegyék.¹⁶ Horkay Barna a hírt örömmel fogadta, és beiratkozott a sárospataki teológiára. 1931-ben lett lelképásztor. Mégis úgy érezte, hiányzik valami az életéből. Nem sokkal később tagja lett az akkor alakuló Baráti Körnek, s az egyik ilyen összejövetelen élő hitre jutott. Attól kezdve aktív tagja lett a szervezetnek: részt vett csendes napok, leánykonferenciák, bibliakörök szervezésében. 1942-ben feleségül vette Törzsök Dolorózát.¹⁷ A szovjet csapatok bevonulása után a Baráti Kör tovább folytatta tevékenységét, ami nem tetszett a fennálló hatalomnak és a hivatalos egyházi vezetésnek sem. Néhány lelkész elhatározta, hogy bizonysgot tesz Sztálinnak a hitéről. Levelet intéztek hozzá, melyben Nabukodonozorhoz hasonlították. A levelet – hogy a többiek ne kerüljenek bajba – Zimányi József és Horkay Barna fogalmazta és írta alá.¹⁸ Mindez 1947 márciusában történt. Hónapokig semmilyen intézkedést nem hoztak ellenük. 1947 szeptemberében azonban az ungvári területi meghatalmazott Ungvárra hívatta Simon Zsigmondot, a Baráti Kör vezetőjét, és közölte vele, hogy a Baráti Kört betiltotta.¹⁹ Október 17-én letartóztatták Horkay Barnát, és később kiderült: Zimányi Józsefet is.²⁰ Büntetésük 7 év börtön lett. Ez talán enyhének látszik, de a lágerévek alatt derült csak ki, hogy az ítéletében

¹² i.m. 9.

¹³ KOVÁCS: 1990, 36–38.

¹⁴ GULÁCSY: 2000, 8.

¹⁵ KTÁL, Ungvár, P-1420 fond, I. opisz

¹⁶ HORKAY: i.m. 19.

¹⁷ i.m. 41.

¹⁸ i.m. 116.

¹⁹ i.m. 152.

²⁰ i.m. 157. és ZIMÁNYI JÓZSEF: *Tűzoszlopoddal a jéghegyek között*. Éjféli Kiáltás Misszió, Bp., 2006. 122.

az is szerepelt: nem mehetnek haza Kárpátaljára, hiába töltik le a büntetést. A letartóztatások után az is napvilágra került, hogy már jóval korábban figyelték a „baráti körös” lelkészeket, és gyűjtötték az anyagot ellenük.²¹ Horkay Barna a feleségét, egy kislányát és egy kisfiát hagyta itthon, a második kisfia letartóztatása után 5 hónappal született. A felesége úgy adott hírt a születéséről, hogy a csomagra a gyermek nevét írta feladóként.²²

ZIMÁNYI JÓZSEF 1917-ben született Törökszentmiklóson,²³ római katolikus édesapa és református édesanya gyermekeként. Tízéves volt, mikor szülei elváltak, testvéreivel együtt az édesapa felügyelete alá került, aki néhány hónap múlva öngyilkosságot követett el.²⁴ Édesanyja, aki nagyon nehéz anyagi körülmények között élt, csak legfiatalabb gyermekét tudta magához venni. Így került a gyermek Zimányi József másik öccsével együtt egy budapesti baptista árvaházba.²⁵ A fiatalon hitre jutott fiú tehetsége, szorgalma, Isten iránti elkötelezettsége hamar kitűnt az árvaházban is, ezért amikor foglalkozást kellett választania, az igazgató felajánlotta neki, hogy kivételesen az árvaház támogatná a továbbtanulását, ha baptista teológiára megy²⁶ (az esetek többségében az árvaház valamilyen szakmára készítette fel a növendékeit, további tanulásukat nem tudta anyagilag támogatni). Zimányi ezt visszautasította, s 1937-ben felvételi vizsgát tett a Debreceni Református Teológián. 1941-ben lett segédlelkész, majd 1943-ban missziói lelkész Kárpátalján.²⁷ Teológiai évei alatt egy kisebb árvaházat alapított Debrecenben, ennek révén ismerkedett meg jövődöbéli feleségével, Dobos Margittal, aki az árva gyerekeket gondozta. 1943-ban, négyévi jegyesség után kötöttek házasságot.²⁸ Kárpátalján kapcsolatba került a Keleti Baráti Körrel, s annak oszlopos tagja lett.²⁹ Egy alkalommal, mikor Kígyós községben tartott evangélizációt, felkereste Bereg megye akkori KGB főnöke, bizonyos Cibulka kapitány, s érdekes ajánlatot tett a lelkésznek. Látva, hogy mennyire hallgatnak a papra az emberek, felajánlotta neki, hogy legyen Kárpátalja püspöke, havi 5000 rubel fizetéssel, lakással, gépkocsival. A feladata „mindössze” annyi lenne, hogy havonta jelentést kell tennie arról, miről beszélnek a hívek és a papok a református egyházon belül. Zimányi nem fogadta el az ajánlatot. A kapitány

²¹ HORKAY: i.m. 152.,163.

²² i.m. 152., 199.

²³ KTÁL, Ungvár, P-1420 fond, I. opisz

²⁴ ZIMÁNYI: i.m. 28.

²⁵ i.m. 29.

²⁶ i.m. 49.

²⁷ Uo.

²⁸ i.m.: 53–54.

²⁹ i.m. 81.

figyelmeztette: nem maradhat sokáig szabadlábon, mert a KGB feltárta előtte a lapjait, ő pedig visszautasította.³⁰ Később, mikor a beregszászi börtönben újra találkozott Cibulkával, az felemlgette neki kihallgatás közben, hogy „Na, Zimányi, nem lett volna jobb a püspöki székekben ülni?”³¹ – A KGB előszeretettel provokálta azokat a lelkészeket, akik nem voltak hajlandóak együttműködni. Zimányiék már a levél megírásakor elhárították: egyik lelkész sem szól a feleségének az ügyről semmit, ha később kihallgatják őket, ne vádolják bűnrészességgel egyiket sem. Igaz, akkor még nem ismerték a KGB módszereit, de az elővigyázatosság hasznosnak bizonyult: a feleségeket nem vonták kérdőre.³² Zimányit egyszerre tartóztatták le Horkayval, s ugyanazt a büntetést kapta, mint társa: hét év kényszermunkatábor és életfogytig tartó száműzetést.³³ Norilszkba került, egy atombombák gyártását előkészítő üzembe.³⁴

FORGON PÁL 1913-ban született Szernyén.³⁵ Teológiai tanulmányait Losoncon végezte. 1939-től tiszakeresztúri lelképásztor volt, majd Viskre került. A Kárpátaljai Református Egyházkerület későbbi püspöke ellen 1948-ban indult a hajtóvadászat, amikor egy névtelen levelet dobtak be a helyi beszpekás³⁶ udvarába, amelyben azzal vádolták Forgont, hogy a templomban a kolhoz ellen prédikált, és összeszidta azokat, akik már beléptek. 1951. december 13-án tartóztatták le. 25 évi lágerbüntetést és 5 év „vándorlást”³⁷ kapott. Forgon Pál említi meg, hogy mi alapján kapott valaki 10 vagy 25 évet: a 10/2-es törvénycikkely alapján 10 évre ítélték valakit, ha egyetlen ember előtt tett a vádlott valamilyen szovjetellenes kijelentést, 25 évre, ha több ember előtt.³⁸ Ő, lelkész lévén, mindig sok emberhez beszélt.

Egy-egy börtöncellába többször annyi embert zsúfoltak be, mint ahány rendszeren elfért volna. Sokszor felváltva kellett használni a fekhelyet. Több lelkész is említi: ha vallatásra hívták az embert, a cellaajtó előtt az ő elkiáltotta magát, hogy „boku K”

³⁰ i.m. 82–83.

³¹ i.m. 97.

³² i.m. 90.

³³ i.m. 122.

³⁴ i.m. 145.

³⁵ KTÁL, Ungvár, P-1420 fond, I. opisz

³⁶ Beszpeka: a szovjet belügyi szervek ukrán népi elnevezése, amit magyarok átvettek és ma is használnak Kárpátalján.

³⁷ Nem térhet haza a szülőföldjére a 25 év letelte után sem, „vándorolni” kényszerül, azaz száműzetésben van.

³⁸ FORGON: i.m. 13.

vagy „boku F”, aszerint, hogy milyen betűvel kezdődik annak a rabnak a vezetékneve, akit éppen kihallgatásra akarnak vinni. Állítólag azért nem mondták ki a rabok teljes nevét, hogy a szomszédos cellában levők ne tudják, hogy ki megy vallatásra.³⁹ Az információcsere azonban az ungvári börtönben is jól működött. Minden cellában volt orosz, lehúzható, guggolós WC. Ha a szagtalanítóból minden cellában kimerték a vizet, a WC csövein keresztül lehetett beszélni egymással.⁴⁰

A kihallgatások sokszor napokig tartottak, közben néhány óra pihenővel. Azzal próbálták vallomásra bírni a rabokat, hogy egy helyben kellett ülniük hosszú órákon keresztül, s így válaszolni folyamatosan a kérdésekre. Ütlegelést a szobán forgó lelkészek egyike sem említ, rájuk lelki nyomást akartak gyakorolni. Gulácsy Lajost például egyedül hagyták a szobában egy látszólag ottfelajtott fegyverrel az asztalon, várva, hogy mit tesz vele. Nem nyúlt hozzá.⁴¹ Kovács Zoltán kihallgatása közben két kihallgató tiszt dühöt színlelt, de látszott, hogy csak magukra erőltetik az indulatot.⁴² A megfélemlítés nem sikerült. Egy másik alkalommal egy nagyon nehéz, idegileg kimerítő kihallgatással próbálkoztak: két és fél nap leforgása alatt 52 órából 32 órát kellett ülnie a kihallgatói előtt egy kis széken, figyelni a feltett kérdésekre, s válaszolni is azokra.⁴³ Ha valaki nem akart beszélni a kihallgatás alatt, azt az alumíniumkesztyűkkel bírták szóra. A fogolynak bele kellett dugnia a kezét a rá illő méretű kesztyűbe. Ha a rab nemmel válaszolt, vagy nem akart beszélni, a nyomozó megnyomott egy gombot, s a fogoly mind az öt körme alá behatolt egy tű. Ez addig tartott, amíg a rab azt nem mondta: igen.⁴⁴

A kihallgatási módszerek tehát eltérőek voltak. A visszaemlékezők mindegyike megemlíti egy személyt, akitől mindenki félt: egy ruszin nőt, akit Maruszjának hívtak. A kivégzésre ítélt rabokat állítólag ő lőtte agyon.⁴⁵ Különböző rabkísérő volt, s mindig háttal ment, hogy a foglyot szemtől szembe láthassa. „Nagyobb biztonságban éreztem magam a kihallgatóteremben, mint Maruszjával kettesben a börtönfolyosón” – emlékszik vissza az egyik református lelkész.⁴⁶

³⁹ i.m. 13., KOVÁCS: i.m. 26., ZIMÁNYI: i.m. 101.

⁴⁰ GULÁCSY: i.m. 17., ZIMÁNYI: i.m. 114. Utóbbi szerint ez a „telefon” nem mindegyik cellát kötötte össze egymással, csak nyolcat.

⁴¹ GULÁCSY: i.m. 18.

⁴² KOVÁCS: i.m. 33.

⁴³ Uo.

⁴⁴ ZIMÁNYI: i.m. 102.

⁴⁵ FORGON: i.m. 18.

⁴⁶ KOVÁCS: i.m. 41.

Az ungvári börtönből a rabokat általában nem sokkal az ítélelhozatal után indították Lembergbe,⁴⁷ ahol az elosztóláger volt. A foglyokat onnen szállították el a Szibéria különböző részein található munkatáborok valamelyikébe. A lebergi elosztóban szűk helyre voltak összezsúfolva a foglyok, de jobb volt a koszt, mint a börtönben – a lágerparancsnokok csak a dolgozni bíró rabokat vitték el.⁴⁸

Az utazási mód kezdetleges, emberi méltóságon aluli volt. Ha csak néhány napos távolságról volt szó, marhavagonokba⁴⁹ vagy úgynevezett „kultúrkocsikba”⁵⁰ zsúfolták az embereket. Ennek tejüveg ablakai voltak, a fülkéket egy méter magasságban deszkamennyezet osztotta két részre. A földszinten csak ülni lehetett, fent csak feküdni, így az „utasoknak” bizonyos időközönként cserélniük kellett.⁵¹ A rabok a vonaton alig kaptak vizet; Kovács Zoltánék csak akkor, ha mindegyik vagon összes utasa kórusban követelte azt. Gulácsy Lajoséknak napi negyed liter folyadék jutott, de egyik este például vacsorára sós halat kaptak – víz nélkül. Más megoldást nem találva, a lecsapódó párárt nyalták le a vagon vasrészeiről, hogy kínzó szomjukat némileg csillapítani tudják.⁵² Egy-egy szerelvényen nagyszámú rab utazott, a vonat csak ritkán, a nagyobb állomásokon állt meg. A rabkísérők ahelyett, hogy vizet készleteztek volna az előttük álló útszakaszra, sokszor el sem mentek az állomáson levő kútig, mert az nagyon messze volt (a rabszállító vonat mindig távolabb állt meg), s ha el is mentek, többször kellett volna fordulniuk a teli vödörrel, ezt a megterhelést pedig nem „vállalták”.⁵³

Kovács Zoltán és Gulácsy Lajos egy szerelvényen indult Ázsia belseje felé másik négy lelkész társukkal együtt, mégsem egy lágerbe kerültek. A vagonokat útközben le-, illetve átcsatolták.⁵⁴ Talán így akarták elkerülni, hogy egy térségből sokan egy helyre kerüljenek. A lágerlakókat időközben is cseréltették: egy rab néhány év alatt több lágert is megjárt. Kovács Zoltán például a hét és fél év rabsága alatt kilenc lágerben fordult meg. Így volt lehetséges az, hogy Forgón Pál és ő 1952-ben ugyanabba a lágerbe kerültek Omszkba, holott Forgont két évvel később ítélték el.⁵⁵ Horokay Barna került a legmesszebbre: Kolima a Csendes-óceán partvidékéhez van közel, tőlünk mintegy 17 ezer kilométerre.⁵⁶

⁴⁷ Ma Lviv, az ukrainai Lviv megye közigazgatási központja.

⁴⁸ GULÁCSY: i.m. 19.

⁴⁹ i.m. 21.

⁵⁰ Vasúti személykocsi, melyet rabszállításra alakítottak át.

⁵¹ Kovács: i.m. 43–44.

⁵² GULÁCSY: i.m. 21.

⁵³ Kovács: i.m. 46–47.

⁵⁴ i.m. 72.

⁵⁵ i.m. 88., 99., FORGON: i.m. 17.

⁵⁶ HOROKAY: i.m. 171.

A lágereknek két típusa volt, aszerint, hogy politikai vagy köztörvényes rabokat tartottak fogva. A politikai lágerben nagyobb volt a fegyelem és a biztonság. Horkay Barna először köztörvényes lágerbe került, emiatt sokszor forgott veszélyben az élete.⁵⁷ Egy esetben Gulácsy Lajosék lágerébe, ahol azelőtt csak politikai elítéltek voltak, 500 köztörvényes rabot hoztak. Ezek a személyek nem voltak hozzászokva az ott uralkodó munkafegyelemhez és szabályokhoz, kis idő múlva fellázadtak. El kellett onnan szállítani őket.⁵⁸

A láger barakkjaiban elszállásolt rabok száma változó volt: 20-tól 200 főig is terjedhetett⁵⁹, de „legalább” mindenkinek volt saját ágya. Havonta többször tartottak barakkrendezést, ami az átkutatás hivatalos ürügye volt. Barakkőr volt, de nem fegyveres. A barakk és a láger területén a rabok számára szabad volt a mozgás, de ha munkára mentek ki, fegyveres őrök és farkaskutyák kísérték őket. Ha valaki szökni próbált, az őrök lőhettek.⁶⁰

A rabok öltözete egy-egy lágeren belül egységes volt. Lembergben induláskor kaptak téli ruhát, tavasszal ezt lecserélték vékonyabbra. Télen visszakapták a régit, de nem feltétlenül a sajátjukat. Ha valami tönkrement, azt kicserélték, de minden darabnak előre szabott használati ideje volt. Alsóneműből két párat kaptak, míg az egyik mosás alatt volt, addig a másikat használták.⁶¹

A lágerben kapott étel zsírmentes és egyhangú volt, tápértéke és mennyisége csak arra volt elég, hogy ne haljanak éhen az emberek.⁶² Kovács Zoltán 82 kg-ról 54-re fogyott,⁶³ Zimányi József pedig 38–39-re (állítólag egy alkalommal munkából jött a hirtelen jött szélroham felkapta és elvitte, egy hóbucka állította meg).⁶⁴ Körülbelül 500–650 g volt a napi kenyéradag.⁶⁵ Íratlan szabály volt a lágerben, hogy ha valakitől rabtársa ételmet, főként kenyeret lop, azt minden következmény nélkül, önvédelemből megölheti, mert a kenyér életet jelentett.⁶⁶ 1952 márciusától 750 g-ra nőtt a rabok kenyéradagja, naponta háromszor kaptak kását és levest.⁶⁷

⁵⁷ i.m. 187.

⁵⁸ GULÁCSY: i.m. 41–43.

⁵⁹ HORKAY: i.m. 174., KOVÁCS: i.m. 58..

⁶⁰ GULÁCSY: i.m. 22., 47.; HORKAY: i.m. 187.

⁶¹ GULÁCSY: i.m. 22–23.

⁶² i.m. 37., ZIMÁNYI: i.m. 137.

⁶³ KOVÁCS: i.m. 79.

⁶⁴ ZIMÁNYI: i.m. 168., 176.

⁶⁵ GULÁCSY: i.m. 37.

⁶⁶ KOVÁCS: i.m. 52.

⁶⁷ i.m. 109. – Kovács Zoltán visszaemlékezéseiben megemlíti egy érdekes történetet. A foglyok otthonról kaphattak csomagot, a családtagok ételmet küldhettek számukra. Az egyik csomagban Kovács Zoltán kukoricalisztet (darát) is kapott. Úgy tervezte, hogy puliszkát főz belőle. Abban a lágerben volt két jó

A családtagokkal való kapcsolattartásra volt némi lehetőség: a Szovjetunió állampolgárai évente kétszer írhattak haza levelet.⁶⁸ A rokonok a csomagok küldése mellett bármennyi levelet írhattak. Aki viszont nem szovjet állampolgárként került a lágerbe (például német vagy magyarországi hadifogoly volt), nem adhatott hírt magáról az otthon maradtaknak. Szintén Kovács Zoltánnal történt, hogy egy lágerbe került egy kaposvári fiatalemberrel, aki nem üzenhetett haza. Kovács felesége miskolci származású volt, családja akkor is ott élt. A lelkész a feleségének írt levelében ezt a kódolt mondatot üzentte: „Kertész János Sógoromat szeretettel köszöntöm Kaposváron”. A feleség megértette az üzenetet, s továbbította szüleinek Miskolcra. A szülők valamilyen módon rátaláltak a címzettekre, akik örömmel konstatálták, hogy fiuk életben van, és így adott jelt magáról.⁶⁹

A köztörvényes rabok bármennyi levelet írhattak, bármilyen nyelven.⁷⁰ A politikai elítélteknek minden esetben oroszul kellett írniuk, a cenzúra miatt.⁷¹ Volt olyan levél, amelyből a kézbesítéskor csak a címzés és az üdvözlés volt olvasható, a többi részt kihúzták. Zimányi József, mivel a felesége majd' egy éve nem hallott felőle semmit, táviratot küldött haza, s abban a következő mondat is szerepelt: „Könnyű munkán vagyok.” Másnap meglátogatta a kémelhárító, kihallgatásra rendelte. Megpróbálta rávenni a lelkészt, vallja be: megbeszélte a feleségével, hogy ha hadiüzembe fog kerülni, azt ezekkel a szavakkal jelzi a táviratban. Zimányit meglepte az ostoba vád, végül a kémelhárító is békén hagyta.⁷²

Ha a rab nem tudott oroszul – s az esetek többségében nem tudott –, meg kellett kérnie valamelyik rabtársát a fordításra. A dohányosok gyakran visszaéltek ezzel. A dohány kincsnek számított a lágerben, sokan képesek voltak a napi kenyéradagot is elcserélni egy adag dohányért, sőt, tettelegességhez is folyamodtak.⁷³ Az egyik lelkész sokáig nem értette, a felesége miért küld minden csomagban dohányt. Mivel nem dohányzott, szétosztotta rabtársai között. Végül rájött, mi lehet a különös dohányküldemények oka: a fordító, aki maga dohányos volt, minden levél végére önkényesen hozzátoldotta: a levélíró kér dohányt.⁷⁴

barátja, a báró származású Pongrácz Dezső és a cigány Romos Pista. Kovács Zoltán mindkét barátját meghívta puliszkát enni, de mivel nem volt evőeszközük, így kézzel nyúltak a közös tálba. A lelkész visszaemlékezéseiben derűsen megjegyzi: valószínűleg először fordult elő a történelemben, hogy a cigány, a báró meg a pap egy kondérból evett. (Kovács: i.m. 86.)

⁶⁸ Kovács: i.m. 70–71.; Gulácsy: i.m. 21..

⁶⁹ Kovács: i.m. 75–76.

⁷⁰ Horkay: i.m. 187.

⁷¹ Kovács: i.m. 70.

⁷² Zimányi: i.m. 189–190.

⁷³ Gulácsy: i.m. 37.

⁷⁴ Kovács: i.m. 71.

Egy ateista propagandát folytató hatalom által hivatalosan javító-nevelő céllal működtetett lágerben – ahová lelkészeink épp a vallási meggyőződésük miatt kerültek – nem volt kérdés a Biblia használatának tiltása. Már a letartóztatáskor, az első motozás során, elvették azt a lelkészekről. De hogy lehet meg egy olyan lelkész Szentírás nélkül, akinek korábban mindennapi lelki szükséglete volt annak olvasása? Természetes, hogy akinek életében fontos szerepet játszott Isten Igéje, egyre csak arra tudott gondolni, miként szerezhetne egy Bibliát magának, vagy annak akár csak töredékét is. Sokuknak csodás módon adatott meg az Ige olvasásának valamely módja.

Horkay Barna írja, hogy amikor elindították őket Ungvárról Lembergbe, a visszkapott személyes tárgyai között ott találta legjobb barátja, Zimányi József Bibliáját, akivel egyszerre tartóztatták le. Töprengett, vajon hogy kerülhetett oda? Kiderült, hogy a tiszt, aki ellenőrizte a dolgaikat, emberséges volt, megszánta Zimányit, s visszacsempészte az elkobzott Bibliát neki. Csak a táskát tévesztette el. Így került a Szentírás Horkay Barnához, aki annak nagyon örült.⁷⁵ Később Szibériában, a lágerben megtalálták nála, s elvették. Ezért a felesége lapjaira bontott szét egy Újszövetséget, a lapokba egyenként kekszet csomagolt, úgy küldte el a lágerbe. Az örök, akik minden otthonról jött küldeményt átnéztek, úgy hitték, csomagolópapír.⁷⁶

Gulácsy Lajos menyasszonya egy puhakötésű Bibliát tett egy kukoricadarával teli kis vászonzsákba. Az őr nem nyitotta ki a zsákot, csak megtapogatta, és ezt mondta mosolyogva a lelkésznek: „Ludvig, a mama küldött neked finom szalonnát!” Fogalma sem volt, mi rejtőzött valójában a csomagban.⁷⁷ Később a lelkésznél volt a Biblia, amikor váratlanul orvosi vizsgálatra rendelték, ahol teljesen le kellett vetkőznie. Nagyon megijedt, hogy el fogják venni tőle, mert hirtelen nem tudta sehová elrejtetni. De az orvos, aki szimpatizált vele, megértette, hogy valami baj van. Ezért amikor a bizottság többi tagja nem nézett oda, intett neki, hogy tegyen úgy, mintha már felfelé öltözködne. Így a nadrágját nem kellett levenni, aminek a szárában ott lapult a Biblia.⁷⁸

Forgon Pál szintén élelmiszercsomagban kapott a feleségétől Bibliát. Az őr megkérdezte, milyen könyv az? Forgon azt felelte, imakönyv, így nála hagyták.⁷⁹ Kovács Zoltánhoz is „csomagolópapírként” jutott el a Szentírás. Összefűzte, titokban olvassgatta. Egyik nap vigyázatlan volt, s egy őr észrevette. Odament hozzá, és azt kérdezte: „Isten van?” – „Nekem van!” – felelte a lelkész. Az őr továbbment, nem lett baj az

⁷⁵ HORKAY: i.m. 163.

⁷⁶ i.m. 179.

⁷⁷ GULÁCSY: i.m. 40.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ FORGON: i.m. 30.

igeolvasásból.⁸⁰ Zimányi József, miután valamennyire megtanult oroszul, a következő módon jutott hozzá egy orosz nyelvű Újszövetséghez: több lágertársával összefogva eladták 6 napi vacsorakenyerüket (ez volt a legfontosabb erőforrás, 30 dkg a napi 65-ből). Kaptak érte összesen 30 rubelt, s egy velük dolgozó „szabad ember” megvette nekik a városban a Bibliát. Felváltva olvasták, persze, nagyon kellett vigyázniuk, hogy az örök észre ne vegyék.⁸¹

A lágerek mindennapjait nagyrészt a reggeltől estig tartó kényszermunka töltötte ki. Ennek jellege leginkább attól függött, mit engedtek meg az éghajlati viszonyok, mire volt épp szükség, s mire adtak parancsot felsőbb hatalmi körökből. Az, hogy kit milyen munkára osztottak be, gyakorta nem a végzettségtől függött: bárkiből lehetett mérnök, építész, asztalos, de még gyógyszerész is.⁸²

Kovács Zoltán előbb a tajgába került, Tajsetbe, ahol fakitermeléssel foglalkoztak, és a fűrész, később a motoros fűrész használatát kellett a raboknak elsajátítaniuk. Később áthelyezték az egész lágert Omszkba, ahol benzinyár építése zajlott. Az építőmesterek is a foglyok közül kerültek ki, elég egyszerű módon. Az egyik nap a brigadéros megkérdezte a lelkésztől: „Fogsz falat rakni?” „Fogok!” – volt a válasz abból a megfontolásból, hogy kisebb lesz a fizikai megterhelés. Így lett a papból építőmester, minden szakképesítés nélkül, egy szóra.⁸³ Évek múlva, mikor kiszabadult, és újra szolgálatba állt az egyik kárpátaljai gyülekezetben, fel akarta használni építőmestertudását. A gyülekezet ki szeretne bővíteni a lelkészlakást, de nem találtak építőmestert. A lelkész felajánlotta: ő majd elvégzi a munkát. A hívek csodálkozva néztek, hogyan tett szert a pap ilyen ismeretre. Ő büszkén felelte, hogy a lágérben. Erre a hívek legyintettek egyet, s azt mondták: „Olyan is az, tiszteletes úr!” – a lágérben szerzett mesterségek minőségének nem volt becsülete az itthon maradottak szemében.⁸⁴

Gulácsy Lajos, gyenge fizikumú lévén, nem bírta a nagy megterhelést, ezért asztalosműhelybe került segédnek (a műhely fűtött, zárt helyiség volt, a téli nyílt tereppel ellentétben). Előtte soha nem végzett ilyen jellegű munkát. Rövid időn belül a fölötte levő asztalosmestert kihelyezték a terepre, mert ő már eléggé felerősödött fizikailag. Így a lelkészt „előléptették”, és kapott egy segédet is maga mellé. Nem lett volna

⁸⁰ Kovács: i.m. 82.

⁸¹ ZIMÁNYI: i.m. 166.

⁸² Amikor egy fiatal ember – mivel el tudta olvasni a latin betűkkel írott receptet –, kiadta magát gyógyszerésznek, nem kételkedtek végzettségében, lefokozásának egyéb oka akadt: az egyik barátjával együtt megitták az alkohol tartalmú gyógyszerek egy részét. (Kovács: i.m. 92.)

⁸³ Kovács: i.m. 65.

⁸⁴ i.m. 67.

semmi probléma, ha egy nap a lágerparancsnok nem áll elő azzal a kéréssel, hogy készítsenek neki egy kulccsal zárható, fiókos íróasztalt. Fogalmuk sem volt, hogyan kezdjenek hozzá, de a mivel a műhelyt nem szerették volna elhagyni, megpróbálták a kívánságot teljesíteni. Az asztal nagy nehézségek árán elkészült, és olyan jól sikerült, hogy a parancsnok most már hozzá illő széket is óhajtott.⁸⁵

Zimányi József kezdetben kubikosként, földmunkásként dolgozott. Egy köbméteres gödröt kellett kivájniuk egy nap alatt, ez számított 100%-os teljesítménynek. A tíz kilós csákány szinte visszapattant a keményre fagyott földről, s a gyenge fizikumú lelkész még az 50%-ot is alig tudta teljesíteni. Mivel a brigád összteljesítménye az egyéni munkától függött, ha valaki nem jól teljesített, lehúzta a többieket is: nem jött ki a 100%. Ez büntetést vont maga után: az egész brigád kenyéradagját lecsökkentették. A lelkészt ezért brigádtársai naponta megverték, rugdosták. A verések egy hónapig tartottak, de amikor látták, hogy nem szimulál, tényleg nem bír dolgozni, abbahagyták az ütlegetést.⁸⁶

A rabok számára lassan teltek az évek. De eljött az 1953. esztendő. Sztálin halála után 15 évet elengedtek a foglyok büntetéséből. Egy korábbi rendelet értelmében pedig, ha valaki túlteljesítette a napi normát, a többletmunka jutalmaként egyszerre két vagy három napot vontak le büntetéséből. (Ezt korábban megnövelt kenyéradaggal vagy pénzzel jutalmazták.) Így történhetett meg, hogy valaki a hátralevő büntetését fele annyi idő alatt letölthette. Szabadon engedték, de haza nem mehetett: száműzésben élt, csak munkájáért már fizetést kapott. 1955-ben a száműzöttek hazatérhettek, de sokan csak az 1956-os általános amnesztiának köszönhetően hagyhatták el a lágert, s térhettek haza szülőföldjükre.⁸⁷ Lágert megjárt lelkészeink mindegyike elhelyezkedhetett eredeti foglalkozása szerint, de némelyiküknél az volt a kikötés, hogy nem szolgálhat ugyanabban a gyülekezetben, ahol a letartóztatása előtt, és határmenti övezetbe sem kerülhetett.⁸⁸

Akadtak azonban olyan lelképászorok is, akik elhivatottságukért életükkel fizettek. A református egyház egyik ilyen mártírhalált halt lelkésze Gecse Endre, akinek aktív, az egyház felvirágzásáért, a lelki élet megerősödésért folytatott tevékenysége enyhén szólva nem aratott tetszést az ateista elveken alapuló hatalom szemében. De ki is volt ő?

⁸⁵ GULÁCSY: i.m. 25–28.

⁸⁶ ZIMÁNYI: i.m. 153., 154.

⁸⁷ FORGON: i.m. 17.

⁸⁸ i.m. 103..

GECESE ENDRE 1907-ben született Gálocsban, papi családban.⁸⁹ Édesapja a község református lelképásztora volt. Gimnáziumi tanulmányait Sárospatakon végezte, s apja és nagyapja nyomdokait követve ugyanitt 1924-ben beiratkozott a főiskola teológiai tagozatára. Négy év múlva, 1928-ban már letette első lelkészképesítő vizsgáját (kispapi vizsga) a tiszánineni egyházkerület lelkészképesítő bizottsága előtt, s ez alapján segédlelkészként tevékenykedhetett.⁹⁰ Két év elteltével – immár Kassán – letette második lelkészképesítő vizsgáját (nagyapapi vizsga), ennek értelmében már teljes jogú, választható lelkész lett. Segédlelkészi éveit szülőfalujában töltötte. Édesapja halála után, 1931-ben a gálóczi református gyülekezet lelképásztorává választotta.⁹¹

Megválasztása után teljes erővel vetette bele magát a gyülekezeti élet szervezésébe: hétköznaponként heti három, vasárnaponként két alkalommal tartott istentiszteletet, a helyi fiatalokból énekkart szervezett, színdarabokat tanított, melyekkel más községekben is felléptek. Nyári vasárnapokon rendszeresen szervezett vallásos délutánokat, ahol a hitben való járásra buzdította a gyülekezet tagjait. Nagy hangsúlyt fektetett a hitoktatásra, a fiatalság nevelésére.⁹² Ekkor még szabadon megtehetette.

Miután a parókia, melyben édesanyjával és egyik lánytestvérével élt (bátyja Beregszászban volt jegyző, másik nővére pedig Kistárkányban tanítónő), lakhatásra egyre kevésbé volt alkalmas, új lelkészlak építésébe kezdett, amely sok nehézség árán 1937-ben épült fel. 1941-ben feleségül vette Vajkóczról Rózsa Leona zongoratanárnőt. Házasságukból nem született gyermek.

A II. világháború után nehéz idő köszöntött mindenkire, ez alól a lelkészcsaládok sem jelentettek kivételt. A kiépülő helyi szovjet hatalom számára szükség volt egy nagyobb épületre, ahol meg lehetett tartani a gyűléseket és ünnepségeket, felszólalhattak a városból kiküldött agitátorok. A hatóságok a parókia épületét találták erre legalkalmasabbnak, ezért a lelkésznek családjával együtt ki kellett költöznie onnan, nem sokkal a szovjet bevonulást követően.⁹³ Az egyik korabeli újságban olvassuk: „Kárpátalján 968 klubot és könyvtárat létesítettünk, új népi építkezési módszerekkel.”⁹⁴ Ma már világos, mit jelentettek ezek az „új népi módszerek”: magán- és egyházi tulajdonok kisajátítását, esetleg átalakítását.

⁸⁹ KTÁL, Ungvár, P-1420 fond, I. opisz

⁹⁰ GORTVAY ERZSÉBET: „Övök az érdem...” In.: GORTVAY – DUPKA (szerk.): *Jó pásztor volt. Gecse Endre kárpátaljai mártír tiszteletes emlékezete. Emlékkönyv.* Ungvár–Budapest, 2003. 7.

⁹¹ TÁRCZY LAJOS: *Megemlékezés.* In.: GORTVAY – DUPKA (szerk.): i.m. 25.

⁹² Uo.

⁹³ PASZTELLÁK ISTVÁN: *Emlékeim Gecse Endre gálóczi református tiszteletesről.* In.: GORTVAY – DUPKA (szerk.): i.m. 37.

⁹⁴ TÁRCZY: i.m. 27.

A lelkész családjával együtt földönfutóvá vált. Ettől kezdve tíz éven keresztül hol az egyik, hol a másik hívónél húzták meg magukat.⁹⁵ Az egyházi földeket, így a lelkész használatában levő 30 holdat is, már 1946-ban kimérték a nincsteleneknek, a terménybeszolgáltatást viszont – talán még jobban, mint egy átlagembertől – a lelkésztől is követelték, ráadásul a pap korábbi állami fizetésére sem számíthatott.⁹⁶ Az egyik hívük által nekik fölkínált szobát is el kellett hagyniuk, egy másik házba költöztek, ami ugyan üresen állt, de lakhatatlan volt. Mindössze a kamra és az istálló volt használható belőle.⁹⁷

Erről a következőképpen ír 1954-ben levelében barátjának, dr. Szalóky Lászlónak: „Az ősszel, ha Isten segít, talán már önálló lakásba sikerül költöznünk: egy közfallyal 2 helyiséget létesítünk egy kamrából és istállóból; használt ablakok, vályog már megvannak. Nagy boldogság lenne – oly hosszú idő után – már nem másokkal közösködni, hanem önálló konyha és udvarral rendelkezni.”⁹⁸ A sorokból az elégedetlenkedés és a panasz helyett a remény, a kis dolgoknak is örülni tudás sugárzik. Pedig ekkor Gálócson kívül még két gyülekezetben szolgált. A szomszédos községből, Tarnócról a lelképásztor elköltözött, így Gecse Endre vállalta el az ottani szolgálatokat is, annak filiájával, Botfalvával együtt.⁹⁹ Szolgálati autója nem volt, kerékpáron jutott el szolgálati helyeire, úgy jó időben, mint esőben, sárban, hóban, fagyban. De – felesége szavaival élve – „zokszó nélkül végezte terhes munkáját”.¹⁰⁰

A háború idején több templom is megrongálódott. Állami részről a javítás érdekében semmilyen lépés nem történt, sőt, az épületek rossz állapota alkalmat szolgáltatott volna akár egy-egy gyülekezet felszámolására. Gecse Endre elhivatottságát mutatja: habár neki nem volt saját otthona, nem engedte, hogy az Isten házát elhanyagolják. Elkezdte szervezni a gálócsi, később a környékbeli templomok helyreállítását, miközben maga is adományokból élt.

Mivel több templomot sikerült felújíttatnia, az illetékesek felfigyeltek rá. Még egyházi felettese is megrovásban részesítette, ha nem is közvetlenül a templomfelújításokért. A hatóságok rágalomhadjáratot indítottak ellene, azt állítva: anyagi haszna származik a helyreállításokból.¹⁰¹ 1957. december 12-i levelében így írt erről:

⁹⁵ GECSE ENDRÉNÉ, özv.: *Életrajzunk*. In.: GORTVAY – DUPKA (szerk.): i.m. 19.

⁹⁶ TÁRCZY: i.m. 27.

⁹⁷ i.m. 28.

⁹⁸ SZALÓKY LÁSZLÓ: Ötvenes évek a Kárpátalján. Gecse Endre lelképásztor élete és sorsa. *Reformátusok Lapja*. (XXXIII), 1989. 46. sz. 4.

⁹⁹ GECSE ENDRÉNÉ, özv.: i.m. 19.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ CSIRPÁK EMIL: *Emlékeim anyai nagybátyámról, Gecse Endre egykori gálócsi lelkésze-ről*. In GORTVAY – DUPKA (szerk.): i.m. 13.

„...Nagy szeretettel és odaadással készítettem elő a gálócsi templomszentelést és renoválást: agitáltam, gyűjtöttem, szerveztem, s templom sikeres felszentelése után egy héttel olyan minősíthetetlen és gonosz támadást kaptam, hogy az egész hátralevő életemre kiábrándulttá tett...”¹⁰² Ennek ellenére folytatta tovább munkáját. Másik gyülekezetében, Tarnócon is templomszentelési ünnepséget tartottak még ugyanazon év karácsonyán.

Azt, hogy Gecse Endre szálka volt a hatóságok szemében, a következő eset is tanúsítja. Egyik este a szürkületben hazafelé kerékpározott, amikor arra lett figyelmes, hogy az őt követő teherautó lejjött a kövesútról a gyalogútra, és lámpája már szinte a nadrágját égeti. Az események gyorsan pörögtek: a lelkész ugrott, a kerékpárja csörömpölve az árokba repült. Ha rajta lett volna, valószínűleg ő is ugyanarra a sorsra jut. Az autó nem állt meg, visszatért az út közepére és továbbment. A lelkész összeszedte magát, otthon elmesélte a különös történetet, s a család azt fontolgatta, vajon a sofőr elszunyókált-e, vagy valami más áll a háttérben?¹⁰³ Az eset kísértetiesen hasonlít Romzsa Tódor görög katolikus püspök balesetéhez – annak halál lett a vége.

Gecse Endre mindezek után jobbnak látta, ha fájó szívvel is, de elhagyja Gálócsot. Megpályázta az éppen megüresedő lelkészi állást Huszton, amelybe 1958 májusában iktatta be Gencsy Béla kárpátaljai református püspök.¹⁰⁴ A huszti gyülekezet szeretettel fogadta, de november végén, minden előzmény nélkül, kétszer tartottak nála házkutatást, ellenforradalmi tevékenységre hivatkozva. 1958. december 2-án pedig letartóztatták. A vád ellene: ellenforradalmi izgatás és amerikai kapcsolatok.¹⁰⁵ Körülbelül egy hónapot töltött az ungvári börtönben, tárgyalás nélkül.

1959. január 7-én egy katonai autó hozta halálhírért a feleségének. Azért jöttek, hogy elvigyék őt a temetésre. Mivel az asszony nagyon gyenge állapotban volt, megengedték, hogy vele menjen valaki. Mire Ungvárra értek, már a lelkész nővére is ott volt Csapról.¹⁰⁶ A családtagokat nem engedték közel a halotthoz, csak néhány méter távolságból láthatták. A kezét eltakarták a palástjával, csak az arca látszott. De még így, néhány méterről is látszott, hogy a halántéka kék volt.¹⁰⁷ A hatóságok nem engedték meg, hogy lelkész temesse el, ima nélkül lett elhantolva az ungvári Kapos utcai temetőben.¹⁰⁸

Gecse Endre református lelkésznek azért kellett meghálnia, mert nem volt hajlandó beismerni azt, amivel vádolták:

¹⁰² SZALÓKY: i.m. 4.

¹⁰³ CSIRPÁK: i.m. 14.

¹⁰⁴ GECSE ANNA: A szolgálat vége. Gecse Endre kárpátaljai lelkész halálának körülményeiről. *Reformátusok Lapja*. (XXXIV) 1990. 17. sz. 5.

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ SZALÓKY: i.m. 4.

¹⁰⁷ GECSE ANNA: i.m. 5.

¹⁰⁸ GECSE ENDRÉNÉ, özv.: i.m. 19.

1. *Ellenforradalmi izgatás.* – Az 1956-os magyar forradalom (a szovjet nézőpont szerint ellenforradalom) Kárpátalján is visszhangra talált. Néhány lelkes fiatal, aki szimpatizált a magyarországi eseményekkel, röplapterjesztésbe, fegyvergyűjtésbe kezdett. Ezen ifjak egyik csoportja a gálocsi fiúk közül került ki. Tevékenységüket nagyon gyorsan lefűlelték, s az idősebbeket perbe fogták. Mivel azonban a „legöregebb” is mindössze a 16. életéve körül járt, a hatóságok azt feltételezték, hogy egy felnőtt irányította őket. Erre a szerepre Gecse Endre huszti, korábban gálocsi lelkészt szemelték ki, akinek nagy könyvtára volt, és előszeretettel kölcsönzött könyveket a falu aprajának, nagyjának.¹⁰⁹ Ráadásul a papi hivatást is komolyan vette ateista uralom alatt! Az ügyészségen az egyetlen terhelő bizonyíték a Mein Kampf egyik kötete volt, amelybe bele volt írva Gecse Endre neve. Gecse Anna, a lelkész húga visszaemlékezése szerint a tiszteletes soha nem szerette, ha valaki beleírta nevét a könyveibe. Ez arra enged következtetni, hogy nem is az ő tulajdonában volt korábban a könyv. Az ifjak a kihallgatások során hiába tagadták, hogy a lelkésznek bármi köze is lett volna akciójukhoz.¹¹⁰

2. *Amerikai kapcsolat.* – Nemcsak az amerikai kapcsolattartással, de kémkedéssel is vádolták. Ennek „bizonyítéka” az volt, hogy mikor Gecse Endre 1958 májusában Husztra került lelkésznek, a gyülekezet új pásztorát egy papi palásttal ajándékozta meg, és a palást anyaga Amerikából származott.¹¹¹

A lelkész egy hónapon keresztül volt vizsgálati fogságban, de nem volt hajlandó együttműködni az illetékes szervekkel, illetve elismerni a vádakot. Pasztellák István, egyike a gálocsi perbe fogottak közül, megemlíti, hogy kérte, szembesítsék a lelkésszel, s ki fog derülni: a tiszteletesnek semmi köze nem volt az ő tevékenységükhöz.¹¹² A szembesítésre nem került sor, de 1959. január 9-i kihallgatása során mutattak neki egy jegyzőkönyvet, amelyben volt egy orvosi igazolás is. E szerint Gecse Endre szív-érgtelenségben meghalt.

Tehát ez a hatósági változat a lelkész halálának körülményeiről. A halántékán látott kék foltok azonban másra utalnak: a vallatótisztek kihallgatás közben talán túl nagyot ütöttek. S ha mérlegeljük, hogy a hatóságok érdekeit a lelkész halála vagy egy nagyszabású kirakatper szolgálta volna-e jobban, utóbbi a valószínűbb. Ez azt a föltevést támasztja alá, hogy Gecse Endre halála nem volt előre kitérvelt, s az orvosi jelentésben szereplő halálokat csak az eltussolás végett találták ki.

¹⁰⁹ PASZTELLÁK: i.m. 38.

¹¹⁰ i.m. 39.

¹¹¹ GECSE Anna: i.m. 5.

¹¹² PASZTELLÁK: i.m. 39.

A lelkész feleségének el kellett hagyni a huszti parókiát. Nyugdíjat nem kapott, zongoraórákat adott, s organista volt a helyi református és katolikus gyülekezetben. Később elköltözött a Csehszlovákiában élő édesanyjához. Húga, Anna 1971-ben költözött át Magyarországra családostul. Onnan kérték a lelkész exhumálását, de azt indoklás nélkül elutasították.¹¹³ Csak a Szovjetunió felbomlása után, 1992-ben sikerült hamvait elvinni Ungvárról szülőfalujába, Gálocsba.

IRODALOM

- BOTLIK József: *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján II. 1939–45*. Nyíregyháza, 2005.
- BOTLIK József – DUPKA György: *Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság történetéből 1918–1991*. Mandátum–Universum, Budapest–Szeged, 1991.
- DUPKA György: *Kárpátaljai Magyar Gulág-lexikon. Lefejezett értelmiség 1944–1959*. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1999.
- FORGON Pál: *Ott voltam, ahol a legszebb virágok nyílnak. Egy kárpátaljai magyar református lelkész a gulágon*. Kálvin Kiadó, Bp., 1992.
- GECSE Anna: *A szolgálat vége. Gecse Endre kárpátaljai lelkész halálának körülményeiről. Reformátusok Lapja*. XXXIV. évf. (1990), 17. sz. 5.
- GORTVAY Erzsébet – DUPKA György (szerk.): *Jó pásztor volt. Gecse Endre kárpátaljai mártír tiszteletes emlékezete. Emlékkönyv*. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2003.
- GULÁCSY Lajos: *Mélységből a magasba. Bizonyágtétel az elmúlt időkről*. Kárpátaljai Református Egyház Sajtóosztálya, Ungvár, 2000.
- HORKAY Barna: *A Keleti Baráti Kör. Képek a kárpátaljai ébredésből*. Kom Over En Help Alapítvány, 1998.
- DUPKA György: *Koncepciók perok magyar elítélteinek emlékkönyve 1944–1955*. Intermix Kiadó, Budapest–Ungvár, 1993.
- KOVÁCS Zoltán: *Bilincsben is békességben Istennel. Szibériai rabságom története*. A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp., 1990.
- PEYER – MÜLLER, Fritz: *A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között – kitekintéssel a jelenre*. Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, Bp., 1994.
- SZALÓKY László: *Ötvenes évek a Kárpátalján. Gecse Endre lelkipásztor élete és sorsa. Reformátusok Lapja*. (XXXIII. évf.), 1989. 46. sz. 4.
- ZIMÁNYI József: *Tűzszloppoddal a jéghegyek között*. Éjféli Kiáltás Misszió, Bp., 2006.

Levéltári forrás

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL), Ungvár, P-1420 fond, I. opisz.

¹¹³ GECSE Anna: i.m. 5.

Forradalom és építőmunka

Az NSDAP és a nemzetiszocialista állam dualizmusa a „Machtergreifung” nyarán¹

1933. július 14-én a versengő politikai csoportosulások feloszlatásával formálisan is megszilárdult a nemzetiszocializmus egyeduralma Németországban, és ezzel véget ért a hatalomátvétel első nagy fázisa. Maguk a nemzetiszocialisták a hatalom átvételét a harcias hangzású „*Machtergreifung*” (hatalommegragadás) kifejezéssel jelölték, amelyen nem csupán Hitler 1933. január 30-i birodalmi kancellári kinevezését értették – ami inkább intrikus hatalomátjátszás, mintsem erőszakos akció volt –, hanem a weimari köztársaság hosszas hatalomvesztési folyamatát betetőző eseménynek tekintették. Mindez összekapcsolódott az 1933 februárjától kezdődő „*Gleichschaltung*” (egységesítés-egyformásítás) politikájával.

Az NSDAP vezetői a nemzetiszocialista hatalomátvételle „*a nemzeti forradalom*” fogalmát is használták, azaz a forradalom kifejezéssel jelezték, hogy a weimari rendszer romjain egy teljes új rendszert kívánnak felépíteni. Hitler kormányát a Centrum Párt támogatásával március 24-én elfogadott „felhatalmazási törvény” rendelkezései négy esztendőre diktatórikus hatalommal ruházták fel. Nemcsak a végrehajtó, hanem a törvényhozói hatalom is a kormány kezében összpontosult, azaz a kormány a birodalmi gyűlés nélkül is alkotott törvényeket.² A Hitler-kabinet július 14-i ülésén,³

¹ Az itt közölt írás a német nemzetiszocialista állam egyházpolitikáját vizsgáló kutatómunka részeként született meg.

² Ehhez lásd: KLAUS DIETRICH BRACHER – WOLFGANG SAUER – GERHARD SCHULZ: *Die Nationalsozialistische Machtergreifung. Studien zur Errichtung des totalitären Herrschaftsystems in Deutschland 1933/1934*. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1960, 214–219, 584–599. MARTIN WILL: Die Kabinettsbildung am 30. Januar 1933 vor dem Hintergrund des Verfassungswandels in der Spätphase der Weimarer Republik. *Der Staat. Zeitschrift für Staatslehre und Verfassungsgeschichte, deutsches und europäisches Öffentliches Recht*. Bd. 43., 2004, 121–143., RUDOLF MORSEY (Hrsg.): *Das „Ermächtigungsgesetz“ vom 24. März 1933. Quellen zur Geschichte und Interpretation des „Gesetzes zur Behebung der Not von Volk und Reich“*. Droste, Düsseldorf, 1992., DIETER DEISEROTH: Die Legalitäts-Legende. Vom Reichstagsbrand zum NS-Regime. *Blätter für deutsche und internationale Politik* 53, 2008, 2, 91–102., valamint KATRIN BERENTZEN: Machtergreifung, In GEORG STÖTZEL – THORSTEN EITZ (Hrsg.): *Zeitgeschichtliches Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*. Olms Verlag, Hildesheim, 2002, 232. és kk.

³ Németországban 1933. július 14-én, a francia forradalom évfordulóján végleg felszámolták a többpártrendszer és a parlamentáris demokráciát. „A pártok újjáalakulása elleni törvény” az NSDAP-t Németország egyetlen politikai pártjának nyilvánította. A parlamentarizmust ugyanazon a napon a

amelyet Goebbels a felvilágosodás eszméi feletti végleges győzelemként emlegetett, a nép- és államellenes vagyonok lefoglalásáról szóló törvény végrehajtási rendeletével együtt törvényt hoztak a pártok újjászerveződése ellen is,⁴ amely az NSDAP kivételével egyszer és mindenkorra betiltotta az összes politikai pártokat: „*Ezzel törvényes kifejezésre jutott az a tény, hogy az államhatalom egyetlen letéteményese a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt lett*”.⁵

Az egypártrendszer kialakulásával megteremtődött a feltétele, hogy a nemzeti-szocialisták érvényt szerezzenek a világnézeti elképzeléseiknek. Ez a törekvés szintén visszatükröződik a július 14-i rendelkezésekben: törvénybe iktatták a Német Evangélikus Egyház alkotmányát, törvényt alkottak többek között a településpolitikáról, a német parasztság újjászervezéséről, a kulturális, népesedési és faji politikáról, az örökletes betegségek terjesztésének megakadályozásáról, a betelepülési engedélyek visszavonásáról, a német állampolgárság megtagadásáról és a népszaporodásról.⁶

Gerd Rühle kommentárja a pártok újjászerveződése ellen hozott törvényről elégtétellel állapította meg: „*A pártok holtak voltak. A többpárti állam megbukott. A nemzetiszocializmus és az állam végső soron egy és ugyanaz.*”⁷ Azaz felfogásában az állam és a párt funkciói nem határolódnak el egymástól.

Bizonytalan volt az alternatíva két koncepció között:

„...*egy olyan koncepció között, amely a nemzetiszocializmus pártszervezetének elsőbbséget biztosított volna legalább is a politikai kérdések eldöntésében, és egy olyan*

népszavazásról szóló törvénnyel váltották fel, amelyet azért tartottak szükségesnek, hogy a rendszer egyes döntéseit látszólag demokratikus köntösbe burkolják. A népszavazásról szóló törvény ugyanakkor jelezte, hogy e nélkül egy modern, karizmatikus diktatúra sem legitimálhatta magát. Ehhez lásd: MARTIN BROZAT: *Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner Verfassung*. München, 1981 (1969), 349/350.

⁴ A törvény szövegét lásd: NÉMETH ISTVÁN: *Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945*. 2. köt. A „Harmadik Birodalom” (1933–1945) Összegzés és dokumentumok. L'Harmattan, Bp., 2007, 151. – A pártrendszer felszámolásáról lásd: NÉMETH ISTVÁN: *Németország története. Egységtől az egységig 1871–1990*. Aula, Bp., 2004. 199–205., HEINRICH AUGUST WINKLER, *Németország története a modern korban*. 2. kötet, Osiris, Bp., 2005, 22–29; és ALFRED MILATZ: *Das Ende der Parteien im Spiegel der Wahlen 1930 bis 1933*. In ERICH MATTHIAS – RUDOLF MORSEY (Hrsg.) *Das Ende der Parteien 1933*, Düsseldorf, 1960, (Veröffentlichung der Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien) 743–793.

⁵ GERD RÜHLE: *Das Dritte Reich. Das erste Jahr 1933*. Hans Eugen Hummel Verlag, Berlin, 1934, 364, 202.

⁶ A törvényeket lásd: NÉMETH ISTVÁN: *Demokrácia és diktatúra...* (i.m.) 274–276., 208., 169–171., 172.

⁷ GERD RÜHLE, i.m. 202. Gerd Rühle (1905–1949) jogász, publicista, Reichstag-képviselő, 1932-től a Nemzetiszocialista Német Hallgatók Szövetségének (NSDStB) birodalmi elnöke. (Lásd bővebben: ERICH STOCKHORST: *5000 Köpfe. Wer war was im Dritten Reich?* Arndt, Kiel, 2000.)

koncepció között, ami bürokratikus centralisztikus felfogásból eredt, ami az állam és a párt illetékességének világos különválasztását követelte volna meg, legalábbis a legfelsőbb döntések meghozatala tekintetében”.⁸

Wilhelm Frick, a birodalom belügyminisztere a bürokratikus centralista felfogást képviselte, melyszerint „a közügyek intézését minden ágazatban az állam kizárólagos illetékességi körének sérthetlenségével együtt kell elismerni, a pártot pedig egy szekularizált politikai 'népegyház' propagandistájának feladatkörére kell korlátozni”.⁹ Vagyis a pártot a magasabb rendű államba kell integrálni. A belügyminiszter 1933. július 10-én kelt, a birodalmi helytartók és tartományi kormányzatok címére elküldött rendeletében kijelentette, hogy a forradalom befejeződött:

„az államnak minden hatalma egyedül a birodalmi kancellár úr által vezetett birodalmi kormány kezében van... A birodalmi kormány legfontosabb feladata a továbbiakban az, hogy a benne egyesült totális hatalmat szellemileg és gazdaságilag alátámassza.”¹⁰

A politikai pártok feloszlásával ugyan az NSDAP lett az egyetlen államalkotó tényező, de ha szükségesnek és jogosnak mutatkoztak bizonyos állami beavatkozások, akkor ezeket az államhatalom képviselői a saját felelősségükre kiadott rendelkezésekkel maguk is megtehették. A birodalmi helytartók és a tartományi kormányok mint „az állam tekintélyének képviselői hivatottak minden eszközzel megakadályozni, hogy bármiféle szervezetek vagy egyes pártkörök a jövőben kormányzati hatáskörrel rendelkezzenek”.¹¹

Frick itt Hitler 1933. július 6-án a birodalmi helytartók előtt elhangzott beszédére hivatkozott, amelyben a birodalmi kancellár – belügyminisztere jelenlétében – kifejtette: „A forradalom nem permanens állapot... A birodalmi helytartóknak gondoskodniuk kell arról, hogy a pártirodák semmi olyan intézkedést ne tegyenek, ami a kormányzat illetékességi körébe tartozik”.¹² A tartományokat 1933. március 5–9-e között „gleichschaltolták”. Az 1933. február 28-án kiadott „Az állam és a nép védelmére” című rendelet – amely gyakorlatilag hatályon kívül helyezte a weimari alkotmány alapjogait és állandósította a kivételes állapotot – 2. cikkelyére hivatkozva leváltották a tartományi kormányokat,

⁸ K. D. BRACHER – W. SAUER – G. SCHULZ: i.m.588. (Az idézetet a szerző fordította.)

⁹ Idézet Frick 1933. július 10-én kelt belügyminiszteri rendeletéből. In: NÉMETH ISTVÁN: *Demokrácia és diktatúra...* (i.m. 165–166).

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² „Hitler beszéde a birodalmi helytartók előtt”, In: NÉMETH ISTVÁN: i.m. 163.; PETER DIEHL-THIELE: *Partei und Staat im Dritten Reich*. Beck, München, 1969, 17.

s helyükbe megbízottakat neveztek ki, rendszerint az NSDAP területi (gau) vezetőjét. A kancellár javaslatára a birodalmi elnök április 7-én kelt második törvénye 11 birodalmi helytartót nevezett ki a tartományok élére, akik „*gondoskodnak a kancellár által követett politikai irányvonal megfigyeléséről*”, kinevezik a tartományok elnökeit, s adott esetben feloszlatták a tartományi gyűlést és előkészítik a tartományi törvényeket.¹³ A birodalmi helytartók kettős funkciójukban egyszerre voltak a birodalmi kormány politikai megbízottai és helyi képviselői, illetve a Birodalommal szembeni tartományi érdekek egyedüli képviselői. A föderalizmus leépítésével egyidejűleg így a birodalom alkotmányos szervezeteiben is kiépült a „Führer-állam”. A tartományok „gleichschaltolásával” már 1933 tavaszán kialakult a „Harmadik Birodalom” uralmi struktúrájának fő jellemzője, az állam és a párt egymásmellettsége. A szálak Hitler kezében futottak össze, aki kezdettől vonakodott a hatáskörök világos elhatárolásától, helyette a személyes viszonyok domináltak a birodalmi helytartókkal és a 43 gau vezetőjével – e „perszonálunió” testesítette meg a „párt és az állam egységét”.

Jóllehet, fél évvel Hitler kancellári kinevezése után úgy tűnt, hogy minden vonalon sikeresen lerombolta az alkotmányos állam alapjait, hatalmának korlátai mégis világosan kirajzolódtak: a hadsereg, a gazdaság és a bürokrácia egyes köreinek korábbi autonómiája érintetlenül maradt. A forradalom befejezésének hangsúlyozása a nemzetiszocialista forradalmat továbbvinni szándékozó néhány csoportnak, így Feder¹⁴ antikapitalista, propagandista igényeinek és a külpolitikában még korlátozottan érvényesülő rosenbergi csoportoknak, amelyek várakozásai más irányba mutattak, de mindezekelőtt az NSDAP-n belüli elégedetlenkedők képviselőjének Röhmnek¹⁵ szólt, aki, 1933 júniusában még csak részsikerekről beszélt. Türelmetlensége főként a fegyveres hatalom kizárólagosságának megszerzésében kapott hangot, amelynek a hadsereg és a birodalmi elnök állottak útjában.

¹³ „Második törvény a tartományok és a birodalom egységesítéséről”, In: NÉMETH ISTVÁN: *Demokrácia és diktatúra...* (i.m. 160).

¹⁴ Gottfried Feder (1883–1941) az NSDAP gazdaságpolitikusa, 1933-ban a Birodalmi Gazdasági Minisztérium államtitkára. (Lásd bővebben: ERICH STOCKHORST: *5000 Köpfe. Wer war was im Dritten Reich?* Arndt, Kiel, 2000.)

¹⁵ A diktatúra kiépítésében kezdettől fontos szerepet játszottak a fegyveres testületek. 1933-ban a náci pártnak két fegyveres testülete is volt: az 1921-ben létrehozott SA (rohamosztag), amely Ernst Röhm vezetésével 1933-ban mintegy négymillió főt számlált, és az 1923-ban létrehozott SS (védőosztag). A két testületnek már korábban is komoly szerepe volt a nácik ellenfeleinek megfélemlítésében, 1933-tól pedig tevékenységüket „törvényesen” folytathatták. Munkájukat 1933-tól kiegészítette a Gestapo, a politikai titkosrendőrség. A kiépülő diktatúra alapjait a félelem, a rettegés, a bizonytalanság érzése, a rendőri terror adta. A nácik lehetséges politikai ellenfeleit tömegesen tartóztatták le. Miután a börtönök megteltek, létrehozták a koncentrációs táborokat, ott a rendszer szempontjából politikailag megbízhatatlan elemeket fegyveres felügyelet mellett dolgoztatták.

Frick mindenestre meg akarta akadályozni a párton belüli forradalmi tendenciákat, a pártvezetők és a „kishitlerék”¹⁶ önkényes intézkedéseivel együtt. 1933. július 14-én a Führer ennek ellenére úgy nyilatkozott, hogy „a legfontosabb feladatok közé a nemzetiszocialista mozgalom kiépítése és megerősítése tartozik”. A párt és az állam viszonyának tisztázására egy éveken át tartó fejlődésre volna szükség, mivel „a nemzeti forradalom még nem érvényesült a maga teljességében”.¹⁷ A „Győzelem Kongresszusa” alkalmából, amelyet 1933. szeptember 1-jén Nürnbergben tartottak, Hitler a következő nyilatkozatot tette:

„Az állambatalom egyetlen képviselőjének a pártot kell tekinteni. Mostantól fogva a német sors jövőjének minden felelőssége a pártot terheli... Ezért a párt a német népben végzett politikai nevelőmunkája révén a német embereket egyre inkább erősebbé teszi, hogy ne a weimari múltba tekintsenek... A mozgalomnak az a feladata, hogy ilyen szellemben nevelje a német népet és a német embereket.”¹⁸

A politikai szervezetek hivatalnokai előtt pedig így folytatta:

„Minél inkább ez a mozgalom fogja formálni és hordozni a mi népünket, annál inkább az általános elismerés középpontjába fog kerülni. Minden tekintet rá összpontosul. Ennek tudatában kell lenni, és különösen a vezetőknek kell megérteni, hogy ebben rejlik magas méltóságuk, de egyben hallatlan elkötelezettségük és felelősségük is. A mozgalom példaszerűen halad előre az egész nemzet élén úgy, hogy nemcsak azért van a kezünkben a vezetés, mert miénk a hatalom, hanem azért van hatalmunk, mert méltók vagyunk a vezetésre.”¹⁹

Hitler nyilatkozatai megmutatják eltökélttségét a nemzetiszocialista szervezetek mozgalmi jellegének kárára kialakuló erős állam, vagyis a szigorúan szabályozott bürokratikus hatalom létrejöttének megakadályozásában, ám ezzel együtt az is igaz rá, hogy „...semmiképpen sem akarja kiengedni a kezéből a gyeplőt a belpolitika mobilizálása közben”.²⁰ A rivalizálás végleges megszüntetésére Hitler sohasem igyekezett, mert éppen ebben látta az egyik szervezet kijátszását a másikkal szemben. Az „állam és

¹⁶ Ilyen értelemben nyilatkozik Göring is egy 1934. augusztus 31-i Hesshez intézett levelében, ott használja a „kishitlerék” hasonlatát. Lásd: PETER DIEHL-THIELE, i.m. 18, 51. jegyzet

¹⁷ Uo. 17.

¹⁸ *Der Parteitag des Sieges. Nürnberg 1933.* Zentralverlag der NSDAP, München, 1933, 56.

¹⁹ Uo. 61.

²⁰ PETER DIEHL-THIELE, i.m. 16. old.

párt egysége”²¹ jelszavával a monopolista párt gyakorlati viszonyulásának problémáját a diktatórikusan irányított államapparátussal szemben már láthatóan megoldottnak tünteti fel. Amíg azonban a mindkét hatalmi tényező köreinek és funkcióinak pontos és egyértelmű elhatárolódása nem történt meg (márpedig a Harmadik Birodalom ideje alatt elvileg semmiféle ilyen elhatárolódásról nem lehetett szó), addig ez a viszony továbbra is problematikus maradt. A pártban és a náci rendszerben a döntés és a parancsadás menete a „Führer-elv” szerint történt, amelynek egyik legfontosabb eleme a demokratikus többségi parlament elvének elvetése volt.

Mindez szigorú felülről lefelé irányuló parancsnoklási struktúrát jelentett, a gyakorlatban azonban számos „hatalmi és kompetenciavítát”, többközpontú, *polikraticus* párt- és állami struktúrát, illetve redundáns hivatalokat eredményezett. Hitler maga alapvetően hozzájárult a polikrácia kialakulásához és a közigazgatás szétforgácsolásához azzal, hogy a meglévő, számos hatóság mellé még közvetlenül neki felelős „különmegbízottakat” nevezett ki. Ebben a „kompetenciadzsungelben” a Goebbel által irányított „Führer-mítosz” integráló erőként s központi legitimációként hatott. Ez a „Führer-abszolútizmus” nem egyedül Hitler hatalmi ambícióján vagy különleges személyes kvalitásain alapult, hanem főleg a közigazgatás és a társadalom egyetértési és ön-alárendelési hajlandóságán, illetve a nemzetiszocialista Führer-állam különleges uralmi mechanizmusán. A mély ideológiai és tömegpszichológiai gyökerű „Führer-mítosz” a belső uralmi mechanizmus és a társadalmi legitimáció közös nevezője lett.²²

Az ilyen feszültségen belül viszont mégis alkalmaztak bizonyos szereposztást:

„A hivatalos álláspont szerint, (amint Hitlernek a Győzelem Kongresszusa alkalmából elhangzott és már idézett előterjesztéséből is kitűnik) a párt volt a politikai népakarat reprezentánsa és a politikai akaratformálás ellenőrző szerve is, szemben az állammal, amelynek feladata csupán az lehetett, hogy a párt által eléje kitűzött célokat közigazgatási eszközökkel valóra váltsa. A párt dolga a politika vezetése, az állam dolga pedig a politika bürokratikus átvezetése, vagyis végrehajtása volt. A párt dolga az emberek vezetése, az állam dolga az ügyek intézése”.²³

²¹ Vö: „Törvény a párt és az állam egységének biztosításáról (1933. december 1.)” In: NÉMETH ISTVÁN: *Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945*. 2. köt., A „Harmadik Birodalom” (1933–1945) Összegzés és dokumentumok. L’Harmattan Kiadó, Bp., 2007, 153.

²² HANS BUCHHEIM: *Die SS – das Herrschaftsinstrument. Befehl und Gehorsam*. Olten/Freiburg im Breisgau, 1965, 24. és kk.

²³ Uo.

Hasonlóan nyilatkozott Hitler 1935-ben a „szabadság pártnapon”:

„Az állam feladata az állami szervek történelmileg kialakult irányítása és ezzel együtt a törvényhozás. A párt feladata (...) az egész nép nevelése a nemzetiszocialista eszme szellemében és gondolkörében”.²⁴

Ugyanezen a pártnapon Hitler kijelenti:

„Amit államilag meg lehet oldani, azt államilag kell megoldani, amit az állam a maga lényege szerint megoldani nem képes, azt megoldja a mozgalom”.

Mégpedig, hogy a politikai problémák megoldásában minek kell nagyobb jelentőséget tulajdonítani, egyértelműen kifejezi a következő mondat:

„Az állam is csak egyik szervezeti formája a nép életének. Ezért az államot közvetlenül a népakarat kifejezője, vagyis a párt, a nemzetiszocialista mozgalom ösztönzi és uralja”.²⁵

Az „állam” lebecsülése, és az állami eszközökkel megvalósítható lehetőségek korlátai kifejezésre jutnak Hitler Mein Kampfjének megállapításaiban is. Gúnyolódik az olyan csoportokon, amelyek *„az állam létének pusztá tényében (...) már egy szent és sérthetetlen alapot látnak,”* és az ilyen nézetet úgy ítéli el, *„mint az állami tekintélynek kutyaköteles, szolgálalkü tiszteletét”.*²⁶ Hitler számára alapvető fontosságú volt az a meggyőződés, hogy az állam nem cél, hanem eszköz. Az ő olvasatában még a nemzetiszocialista állam is nehézkesnek látszott, nem volt eléggé mozgékony, miért is bizonyos normákhoz volt kötve. Éppen ezért az állam sohasem lehet azonos a mozgalommal. Hans Buchheim a nemzetiszocialista hatalom struktúrájáról így vélekedik:

„a politikai akarat formálásában a pártra mutathatunk rá, az államigazgatás gyakorlásában pedig az államra, miközben az egész végrehajtó hatalom egy normatív államiség és egy kormányzati törvényesség elvi határai között marad... Az államigazgatás maga nem tetszés szerinti parancsok végrehajtásának összessége,

²⁴ MAX DOMARUS: Hitler. *Reden und Proklamationen 1932–1934*. Bd. I/2, Triumpf, Beck, München, 1965, 525.

²⁵ Uo.

²⁶ ADOLF HITLER: *Mein Kampf*. (gekürzte Ausgabe), Zentralverlag der NSDAP, München, 1941. 426., 431.

*hanem mindenestől a jogállamiság procedúrájára szabott rend... Az állami bürokrácia – egyszerűen a saját munkamódszere alapján – erőteljes ellenállást fejtett ki a párt befolyásával szemben.*²⁷

Erre a problematikára a párt azzal reagált, hogy 1933 után is folytatta harcát az állam ellenében. A Völkischer Beobachter 1934. január 10-i számában Alfred Rosenberg „Állam és mozgalom” címmel vonta meg az 1933-as esztendő politikai mérlegét:

*„Ami ebben az elmúlt évben végbement és még szélesebb körben végbe fog menni, az nem az állam ún. totalitása lesz, hanem a nemzetiszocialista mozgalom totalitása... Ha következetesen a totális államról fogunk beszélni a fiatalabb nemzetiszocialisták és a jövőendő nemzedékek előtt, akkor maga az államfogalom kerül központi helyre, és az állami hivatalnokok intézkedéseit találják elsőbrendűnek... Viszont azzal, hogy a párt ideológiailag fölérendelte magát az államnak, a valóságban nem fölérendeltségről, hanem mellérendeltségről lehet beszélni. A nemzetiszocializmus funkcionáriusai... általában az államigazgatás belkörü képviselőivel szemben olyan ellenséges magatartást fejtettek ki, amilyen az osztályharc legrosszabb korszakait idézi fel.”*²⁸

Az „első nemzetiszocialista forradalom” időszakában, mikor még az intézményes hatalom megszerzése volt a legfontosabb célkitűzés, s az államhatalom átvételéről volt szó, az állam még cél volt, de Hitlernek az 1934-ben tartott 6. pártgyűlésen elhangzott beszéde szerint „nem állhatunk meg csak a forradalomnál”:

*„Maga a forradalom sohasem tud megvalósítani egy programot, csupán szabad utat ad azoknak, akik egy batározott program mellett kötelezték el magukat. A forradalmak csak a hatalmi viszonyokat változtatják meg, a fejlődés viszont a társadalmi állapotokat változtatja meg... A nemzetiszocializmus, világnézet. Annak megvalósítása messze túlmutat egy állami hatalomátvétel puszta aktusán. A kormányhatalmat egy 68 milliós nép körében megdönteni és átvenni nehéz dolog. De 68 millió emberi egyedből egy felfordult világban szellemi harcosokat képezni egy új eszme mellett, ezerszer nehezebb.”*²⁹

²⁷ HANS BUCHHEIM: i.m. 28.

²⁸ Völkischer Beobachter, 1934. január 10.

²⁹ Führer zum 6. Reichsparteitag der Nation-alsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei zu Nürnberg vom 5. bis 10. September 1934. Zentralverlag der NSDAP, München, 1934, 23.

Ezzel Hitler rámutatott az állam és a párt megváltozott szerepére. Mivel ha az állam a forradalom fázisában még cél volt, akkor most, miután a kormányhivatalokat nemzetiszocialisták töltötték be, s ezzel együtt az intézményes hatalom a nemzetiszocialisták kezére került, az állam már nem cél, hanem egy további célkitűzés eszközévé vált. Ha a forradalomra az a megállapítás a helytálló, hogy az mindössze szabad utat adhat azoknak az erőknél, amelyek egy bizonyos program mellett kötelezték el magukat, és annak megvalósítását biztosítani tudják, akkor most eljött az ideje, hogy ezt a programot meg is valósítsák. „*A nemzetiszocialista állam végérvényes megvalósítása a mi népünk nemzetiszocialista nevelésének véghezvitelétől függ*”.³⁰ Vagyis annak a mozgalomnak van alávetve, amelynek ez a nevelés módjában áll. Sőt Hitler még tovább ment, azzal, hogy kijelentette:

*„A mai birodalmi államvezetés azonos a nemzetiszocialista párt vezetésével... Ezért elhivatott arra, hogy érvényesítse a ráruházott állambatalmat. A párt irányít, és nem kapitulál, nem adja meg magát senkinek!”*³¹.

Kifejezett akarata szerint tehát a párt építő munkája a nemzetiszocialista világnézet következetes érvényesítésében rejlik.

Ezzel szemben az állam a forradalom befejezését, az „építkezés kezdődő időszakát” a maga szempontjából úgy tekintette, mint egy szétzilált, felforgatott közigazgatás helyreállítását, amihez a pártot is igénybe kívánta venni, mint segédeszközt, de visszautasította a párt egyeduralmi törekvéseit a közigazgatás gyakorlatában. A kormányzati körök tehát félreértették, amit Hitler elképzelése szerint a nemzetiszocialista világnézet felépítésén kellett érteniük.

A Német Keresztényeket (mint egyházpolitikai mozgalmat) szintén csak eszközként használták fel az egyházon belül az egyházkormányzati hatalom átvételében, a Német Evangélikus Egyház megalapításában és alkotmányának kidolgozásában. A berlini nemzetiszocialista sajtóközpont hivatalos pártközleménye, 1933. november 27-én világossá tette:

*„A nemzetiszocialisták azért támogatták a Német Keresztények Hitmozgalmának csoportját, mert nagyra becsülték értékes segítségüket az állam felépítésében. A nemzetiszocialista állam ebben a mozgalomban is egy eszközt látott arra nézve, hogy azokat a keresztény köröket, amelyek mindaddig távol tartották magukat az állami feladatoktól, érdekeltté és késszé tegye az együttműködésre”.*³²

³⁰ i.m. 26.

³¹ i.m. 28.

³² JOACHIM GAUGER: *Chronik der Kirchenwirren*. 1. T., Köhler Verlag, Eberfeld, 1934, 114.

Viszont a forradalomból az építőmunkára való áttérés szakaszában megváltozott a Német Keresztények helyzete is. Németország egyházai a nemzetiszocialista diktatúra éveiben az alkalmazkodás és a kollaboráció, illetve a kritikus hozzáállás és a nyílt ellenállás széles skáláját járták végig. Vallását illetően az ország lakosságának mintegy kétharmada a szervezeten és hitvalláson is szétforgácsolódott evangélikus-protestáns,³³ egyharmada pedig a zártabb és homogénebb katolikus vallás híve volt. A politikai katolicizmus a Centrum Pártban és a Bajor Néppártban (BVP) jelent meg. A nemzetiszocializmus a weimari években vonzó volt az egyházak számára, mert harcolt a marxizmus, a szekularizáció, a modern szellem és az erkölcs fellazulása ellen, és felléptek az „örök értékekért” (haza, nép, nemzet), rendet hirdettek a weimari liberalizmussal szemben, s az osztályharcot a népközösség eszméjével igyekeztek felváltani.³⁴

A náci 1933. március 23-án tett kormánynyilatkozatukban kijelentették, hogy a „kereszténység minden erkölcsünk alapja”, de Hitler és Goebbels elsősorban hatalompolitikai megfontolásokból közeledett a két keresztény egyházhoz.³⁵ A katolikus egyház vonatkozásában az 1933. július 20-án a Vatikán és a Harmadik Birodalom között megkötött konkordátum volt a békekészség záloga, amely engedélyezte a katolikus hit nyilvános gyakorlását s garanciákat tartalmazott az egyházi tisztségek betöltésére, az egyházi tulajdonra, a katolikus vallásoktatás elismerésére, de megtiltotta az egyházi személyek párttagságát. A konkordátummal a Vatikán igyekezett megelőzni a fenyegető egyházi küzdelmet, és nemzetközi jogi biztosítékot teremteni a katolikus egyház fennmaradására, önállóságának megőrzésére. Hitler számára a konkordátum nagy presztízsnyerést hozott, mivel áttörte az ország külpolitikai elszigeteltségét, s az országon belül nőtt az egyház legitimitásának és a rendszer velük szemben tanúsított lojalitásának érzete. Ugyanakkor csapást mért a politikai katolicizmusra, s depolitizálta a „politizáló papokat”.³⁶

A rendszer és az egyházak békessége rövid ideig tartott, s már 1933 őszén megkezdődött a „*Kirchenkampf*”,³⁷ amely az evangélikus egyházon belüli vitákat, az

³³ A weimari köztársaság éveiben 28 tartományi egyház működött teljes önállósággal a Német Evangélikus Egyházsövetségben.

³⁴ KLAUS SCHOLDER: *Vorgeschichte und Zeit der Illusionen*, 1918–1934. Die Kirchen und das Dritte Reich. Band 1., Ullstein Verlag GmbH, Berlin 1977.

³⁵ BERNHARD STASIEWSKI: *Akten deutscher Bischöfe über die Lage der Kirche 1933 bis 1945*. Bd. 1 1933–1934. (Veröffentlichungen der Kommission für Zeitgeschichte, Reihe A), Mainz, 1968, 15.; CARSTEN NICOLAISEN (Hrsg.): *Dokumente zur Kirchenpolitik des Dritten Reiches*. I. *Die Evangelische Arbeitsgemeinschaft für kirchliche Zeitgeschichte*, München 1971, 23.

³⁶ NÉMETI JÁNOS LEVENTE: Németország és a Vatikán közötti birodalmi konkordátum megkötésének háttere 1933-ban, *Kritische Zeiten* 1 (2010)/2, 16–56.

³⁷ ERNST WOLF: *Kirchenkampf*. In: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, 1959, 1443–1453.

egyházaknak a nemzetiszocializmus totális igényével szemben a szabadságukért és önállóságukért folyó küzdelmet, valamint a kereszténység és a nemzetiszocialista világnézet és uralmi gyakorlat harcát jelentette. A protestánsok és a katolikusok ugyan még sokáig azt hitték, hogy elsősorban egyházi, egyházon belüli és vallási vitáról van szó, de a diktatúra minden vallási vagy egyházi formában megjelenő kritikát politikai kihívásnak tekintett és brutálisan üldözött.³⁸ Az egységesítés irányába mutatott az evangélikus egyház alkotmányának 1933. július 14-i kihirdetése és a 28 tartományi egyházból ugyanazon napon létrehozott Német Evangélikus Egyház megalapítása, amely a július 23-i egyházi választásokat követően, 1933 szeptemberében Wittenbergben tartott Első Német Nemzeti Zsinaton Hitler jelöltjét, Ludwig Müllert választotta birodalmi püspöknek, aki ezen év májusa óta a Német Keresztények Hitmozgalma vezetője volt.³⁹ A központosított egyházszervezet minden teológiai legitimáció nélkül a „Führer-elvet” és Hitler nemzetiszocialista népi mozgalmát követve fogott össze a nációkkal.

A párt erre az időre már azért utasította el a Német Keresztényeket, mert valami olyasmit igényeltek maguknak, ami felfogásukban ezen túl kizárólag a pártot illette meg. Az állam számára a szervezeti affinitás alapján a megfelelő politikai partner csak a birodalmi egyház és csak a birodalmi egyházkormányzat lehetett. A hatalom szempontjából a Német Keresztények fölöslegessé tették magukat, és ráadásul 1933. november 13-án a berlini sortcsarnokban történt botrányral zűrzavart keltek az egyházon belül is.⁴⁰

IRODALOM

- BEIER, BRIGITTE: *Die Chronik der Deutschen*, Güterloh, München, 2007. BERENTZEN, KATRIN: Machtergreifung. In GEORG STÖTZEL – THORSTEN EITZ (Hrsg.): *Zeitgeschichtliches Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*. Olms Verlag, Hildesheim, 2002.
- BRACHER, KARL DIETRICH – SAUER, Wolfgang – SCHULZ, GERHARD: *Die Nationalsozialistische Machtergreifung. Studien zur Errichtung des totalitären Herrschaftssystems in Deutschland 1933/34.*, Köln/Opladen, 1962. (Schriften des Instituts für Politische Wissenschaft 14).

³⁸ FRIEDRICH ZIPFEL: *Kirchenkampf in Deutschland 1933–1945. Religionsverfolgung und Selbstbehauptung der Kirchen in der nationalsozialistischen Zeit*. Berlin, 1965 (Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin 11).

³⁹ KURT MEIER: *Der Kampf um die Reichskirche. Der Evangelische Kirchenkampf*, Bd. 1., Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1976., és CARSTEN NIKOLAISEN (Hrsg.): *Dokumente zur Kirchenpolitik des Dritten Reiches*. Bd. 1., 1933. Gütersloher Verlagshaus, München, 1971.

⁴⁰ Ehhez lásd még: JOACHIM GAUGER: *Chronik der Kirchenwirren*. Köhler Verlag, Eberfeld, 1934, 108.; KURT MEIER: Der Sportpalastskandal und seine Folgen. In: *Der Evangelische Kirchenkampf*. Bd. 1., Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1976, 122–145.

- BROSZAT, MARTIN: *Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner Verfassung*. München, 1981. (1969).
- BROSZAT, MARTIN: *Die Machtergreifung. Der Aufstieg der NSDAP und die Zerstörung der Weimarer Republik*. Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1984.
- BUCHHEIM, HANS: *Die SS – das Herrschaftsinstrument. Befehl und Gehorsam*. Olten/Freiburg im Breisgau, 1965.
- DEISEROTH, DIETER: Die Legalitäts-Legende. Vom Reichstagsbrand zum NS-Regime, *Blätter für deutsche und internationale Politik* 53 (2008) 2, 91–102.
- Der Parteitag der Freiheit vom 10.–16. September 1935, Offizieller Bericht über den Verlauf des Reichsparteitages mit sämtlichen Kongressreden*. Zentralverlag der NSDAP, München, 1935
- Der Parteitag des Sieges. Nürnberg 1933*. Zentralverlag der NSDAP, München, 1933.
- DIEHL-THIELE, PETER: *Partei und Staat im Dritten Reich, Untersuchungen zum Verhältnis von NSDAP und allgemeiner innerer Staatsverwaltung 1933–1945*. München, 1965 (Münchener Studien zur Politik).
- DOMARUS, MAX: *Hitler, Reden und Proklamationen 1932–1934. Triumph*. Bd. I/2, Beck, München, 1965.
- Führer zum 6. Reichsparteitag der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei zu Nürnberg vom 5. bis 10. September 1934*. Zentralverlag der NSDAP, München, 1934.
- GAUGER, JOACHIM: *Chronik der Kirchenwirren*.. 1. T. Vom Aufkommen der „Deutschen Christen“ 1932 bis zur Bekenntnis Reichssynode im Mai 1934. Elberfeld, 1934.
- HITLER, ADOLF: *Mein Kampf*. Bde. 1-2. 1941 (gekürzte Ausgabe), Zentralverlag der NSDAP, München, 1941, 425–487.
- HORST, STEFAN: *Drittes Reich und Kirchenkampf*.. In Matthias WOLFES, (Hrsg.): *Protestantische Theologie und moderne Welt. Studen zur Geschichte die liberalen Theologie nach 1918*. Bd. 1., Berlin, 1999.
- JASPER, GOTTHARD: *Die gescheiterte Zähmung. Wege zur Machtergreifung Hitlers 1930–1934*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1986.
- MEIER, KURT: *Der Sportpalastskandal und seine Folgen*. In *Der Evangelische Kirchenkampf*. Bd. 1., *Der Kampf um die „Reichskirche“*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1976. 122–145.
- MILATZ, ALFRED: *Das Ende der Parteien im Spiegel der Wahlen 1930 bis 1933*. In: ERICH MATTHIAS – RUDOLF MORSEY (Hrsg.): *Das Ende der Parteien 1933*. Düsseldorf, 1960, (Veröffentlichung der Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien) 743–793.
- MORSEY, RUDOLF (Hrsg.): *Das „Ermächtigungsgesetz“ vom 24. März 1933. Quellen zur Geschichte und Interpretation des „Gesetzes zur Behebung der Not von Volk und Reich“*. Droste, Düsseldorf, 1992.
- NÉMETH ISTVÁN, *Németország története. Egységtől az egységig 1871–1990*. Aula Kiadó, Bp., 2004.
- NÉMETH ISTVÁN: *Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945*. 2. köt., A „Harmadik Birodalom” (1933–1945) Összegzés és dokumentumok. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007, 151., 153., 154., 160., 165–166., 169–171., 172., 208., 274–276., 286., 328.,
- Völkischer Beobachter*, 1934. január 10.
- NÉMETI JÁNOS LEVENTE: Németország és a Vatikán közötti birodalmi konkordátum megkötésének háttére 1933-ban. *Kritische Zeiten* 1 (2010)/2, 16–56.
- NIKOLAISEN, CARSTEN (Hrsg.): *Dokumente zur Kirchenpolitik des Dritten Reiches*. Bd. 1., Das Jahr 1933. Gütersloher Verlagshaus, München, 1971.
- RÜHLE, Gerd: *Das Dritte Reich. Dokumentarische Darstellung des Aufbaues. Das erste Jahr 1933*, Berlin, 1934.
- SCHOLDER, KLAUS: *Die Kirche und das Dritte Reich*. Bd. 1., *Vorgeschichte der Illusionen 1918–1934*. Frankfurt am Main/Berlin, 1986.

- STASIEWSKI, BERNHARD: *Akten deutscher Bischöfe über die Lage der Kirche 1933 bis 1945*. Bd. 1., 1933–1934. Mainz, 1968 (Veröffentlichungen der Kommission für Zeitgeschichte, Reihe A).
- STOCKHORST, ERICH: *5000 Köpfe. Wer war was im Dritten Reich?* Arndt, Kiel, 2000.
- ZIPFEL, FRIEDRICH: *Kirchenkampf in Deutschland 1933–1945. Religionsverfolgung und Selbstbehauptung der Kirchen in der nationalsozialistischen Zeit*, Berlin, 1965 (Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin 11).
- VOLK, LUDWIG (Hrsg.): *Kirchliche Akten über die Reichskonkordatsverhandlungen 1933*. (Veröffentlichungen der Kommission für Zeitgeschichte. Reihe A: Quellen. Bd. 11.) Mainz, 1969.
- VOLK, LUDWIG: *Das Reichskonkordat vom 20. Juli 1933. Von den Ansätzen in der Weimarer Republik bis zur Ratifizierung am 10. September 1933*. Mainz, 1972 (Veröffentlichungen der Kommission für Zeitgeschichte. Reihe B: Bd. 5.).
- WILL, MARTIN: Die Kabinettsbildung am 30. Januar 1933 vor dem Hintergrund des Verfassungswandels in der Spätphase der Weimarer Republik. *Der Staat. Zeitschrift für Staatslehre und Verfassungsgeschichte, deutsches und europäisches Öffentliches Recht*. Bd. 43., 2004, 121–143.
- WINKLER, HEINRICH AUGUST: *Németország története a modern korban*. 2. köt., Osiris, Budapest, 2005, 22–29.
- WOLF, ERNST: *Kirchenkampf*. Artikel in *Die Religion in Geschichte und Gegenwart (Lexikonreihe)*. 1959, 1443–1453.

LEVÉLTÁRI FORRÁS

BA R 43 II/1263. Das Bundesarchiv Berlin

Orsós Teréz: *A padon*

A hatodik érzék

Márai Sándor a sajtóról

II. Újságírás és irodalom viszonyáról, publicista példaképekről, műfajokról

A dolgozat első részében¹ azt vettük számba, miként vélekedett Márai az újságírás lényegéről, értelméről, felelősségéről, „hatalmáról”. A folytatás azt elemzi, mint értekelte ő az újságírás és irodalom viszonyát, a szépírói igényű publicisztika kortársi gyakorlatát, miképp méltatta publicista példaképeinek sajtóba írott szövegműveit. S citálunk tőle olyan gondolatokat, amelyekkel mintegy definiál egy-egy fontos sajtóműfajt.

Már fiatal újdondászként meggyőződése volt, s egy 1927-es karácsonyi tárcájában ki is nyilvánította: *az írás a legnagyobb erő, amit Isten az embernek adott.* (Műsoron kívül). Mivel publicisztikai írásban – s a szó szoros értelmében vett újságban (az Újság című lapban) – rögzítette ezt, nyilvánvalóan értette az újságírásra is, nemcsak a szépírássra. Utaltunk az újságírói „felvevőkészülék” állandó működtetésének igényére, a folytonos figyelemre, éberségre: mindezek közös és meghatározó jellemzői az ő felfogásában a zsunaliszta és az általában vett írói létnek: *Nyugtalanul aludtam, éjjel felkeltem, taxiba ültem, elrohantam a Montparnasse-ra, leültem az asztalhoz, hallgatóztam. Újságot írtam.* (Egy polgár vallomásai, 319). Vagy ahogyan az Európa elrablása című útirajzában, naplójában (71) írja: *Egy orvos nem kapcsolhatja ki éjszaka telefonját, ahogyan egy író nem kapcsolhatja ki ébren, sem álomban szívét, eszméletét a világ hívása elől; máskülönben nem orvos, vagy nem író.* Illetve – mint Berten mondja A Garrenek műve Jelvény és jelentés című részében –: *A kényszer, hogy író vagyok és figyelniem kell, bármi történik is, a tudat, hogy csak akkor vagyok és lehetek író, ha az élet minden helyzetében figyelek, [...] működni kezdett idegeimben.* (Sértődöttek. Jelvény és jelentés. Utóhang. Sereghajtók, 74). Berten itt nyilvánvalóan az író szócsöve. Persze, ha regényhősöktől idézünk, mindig felmerülhet a kérdés: osztja-e a citált gondolatot a szerző? Melyik nézet a Márai Sándoré? – töpreng Lőrinczy Huba is, A Garrenek műve hőseinek szemléletét elemezve. Válasza: „Egyik sem – és valamennyi. Külön-külön is vallotta őket, ámde legtöbbszörre együttesen” (Lőrinczy, 1997. 43). E gondolatnak az utóbbi mondatba foglalt részével azonosulunk, s mint dolgozatunk első részében utaltunk

¹ ARANY LAJOS: „Mit gondolsz, segíthetünk még?...” Márai Sándor a sajtóról. I. Az újságírás lényege, értelme, felelőssége, „hatalma”. *Mediárium*, 2010. 1–4. sz. 107–120.

rá, megítélésünk szerint a Márai önéletrajzi, illetve ilyenként is olvasható regényei szereplőinek, elbeszélőinek a(z) írói, újságírói léttel, hivatással összefüggő) vallomások szövegei rímelnék a szerző gondolataira, avagy egybevágának azokkal. Erősít ebbéli vélekedésünkben Poszler György esszé tanulmánya A Garrennek műve nyitóalkotásáról. Eszerint e regény, a *Zendülők*: „Empíria és fikció, életrajz és élmény, lélektan és társadalomelemzés egyszeri-találó összecsengése” (Poszler, 2008/a. 674).

A részlet mögött: a világegyetem

„Az újságírói munka általában a művészi teremtés előcsarnoka, vagy mondjuk inkább, előszobája.” Bán Zoltán Andrásnak a fiatal Márai portréját rajzoló tanulmánya (Bán, 2009.) e gondolatának lényegét – hogy az újságírás a szépírás gyakorlóiskolája – maga az író is megfogalmazta: az *Újságot írni* című tárcájának vallomásba foglalt meggyőződése szerint *az újságírás nem árt az írónak; kitűnő iskola és gyakorlat*. S hogy a magyar sajtó hagyományosan rang (a honi sajtó tradicionálisan színvonalas írásoknak adott helyet), arra érzékletes, metaforikus képpel utal a Szükséglakás című tárcája: *A magyar irodalom sokáig ágyra járt a napilapoknál*. Sőt, a sajtót titulushoz még emelve, arról elmélkedik: *Van az újságírásnak egy felsőfoka, amely már-már csakugyan művészet: érzékelni a világot, az emberi összefüggéseket, életek tartalmát, s aztán mindezt kifejezni, egyetlen pillanat keretei közé rögzíteni az illanót, az érthetlent, az életet*. (Újságot írni) Ezért választja el ugyanolyan határozott distinkcióval a nivós, szépírói igényű komolysajtót a zsurnalizmustól, mint a zsurnalizmus szintjén megrekedt „szépirodalmat” az igazi művészetétől: *Általában jobb szeretem azt a fajta újságírást, amely hasonlít a költészethez, mint azt a költészetet, amely hasonlít az újságírásához*. (Uo.) Ezt az eszményét közvetetten számon kéri saját korán, midőn visszaemlékezésében, a ’70-es évek elején arra utal: a magyar századforduló idején a „közíró” még „szépiró” is volt (Föld, föld!..., 315).

Szép Ernő Hortobágy című könyvében – Kodolányi János pontos műfaji meghatározásával – „színes rajzok”, „bájos pasztellképek” sorakoznak, s „Szép Ernőnek sikerült az, ami csak vérbeli írónak sikerülhet s annak sem mindig: felfedezni, amit mindenki tud, meglátni, amit mindenki lát, éreztetni, amit mindenki érez, lerajzolni, ami mindenkinek ott van a vázlatkönyvében, a szíve legbelső zsebében” (Kodolányi, 1930). Szépiró ír tehát „cikkeket” a Hortobágyról, s hogy a publicisztika eszményi értelemben mennyire magas színvonalú, értékben azonos a szépírói teljesítménnyel, azt Márai ugyane könyvről írott kritikájában olvashatjuk: *Az író kifejez, megrögzít. Nagy*

író az, akinél rögtön megérzed azt a megszállott megbízhatóságot, aki az élményt – legyen az táj, ember vagy történet – fényérzékeny gépével és sztenográfusnál hűségesebb lelkiismerettel örökíti meg, akinek hangulatára mérget vehetsz, hogy tökéletesen adja az eredetét. Egy kissé belenyúl Isten művébe, emberi használatra simít rajta, kerekít.

S hogy mi jellemzi távlatosság tekintetében a Márai-féle szépírói rangú közírást? Mintha a saját írói munkáit karakterizálná azzal, amit Kosztolányiról a Kassai Ujság című lapban vetett papírra: *mindig a részletről írt, s minden megragadott részlet mögött a világegyetem izgalmas és érthetetlen kompozíciója rémlik föl.* Jól látta a pályatárs: „Márai a publicisztikában is írói szemmel mért, a kicsit kicsinek fogta fel, s a legapróbb jelenség kibontása során ért el – ötven sorban – a legnagyobb kérdésekhez” (Illyés, 1975. 576). Hasonlóan gondolkodik erről Komlós Aladár: „Márai írásainak mélyén végső kérdések állnak” (Komlós, 1977. 89). Szerb Antal a Kabala kötetről írott kritikájában rendkívüli éleslátással világított rá a Márai-írások e meghatározó jegyére: „Nem is vesszük észre, hogyan és mikor, micsoda titokzatos keverési eljárással adja hozzá Márai a semmihez egyszer csak a végtelent. Mert Márai metafizikai költő [...]. Akármilyen trivialitásból indul ki, [...] előbb-utóbb a nagy titkokat súrolja” (Szerb, 1997. 195). Mindezzel összefüggésben Szekér Endre arra int, a Vasárnapi krónika című – elsősorban cikkeket, tárcákat, útirajzot tartalmazó – kötetről írva: „figyeljünk a jellegzetes Márai-motívumok megjelenésére, a más művekkel való összefüggésre és a publicisztikai jellegen való felülemelkedésre”. (Szekér, letöltve: 2011.)

Egyszerre énekeltek lélekkel s értelemmel

Publicisztika-eszményét – hozzáértés: kristálytisza és érzékletes nyelvi köntösben – mintegy definiálja Kosztolányi kis, hírlapi írásairól szólva: *Ez a „zszurnaliszta” széppróza a „British Encyclopedia” szakszerűségével, Valéry műgondjával, Swift derűs-keserű gúnyával és öngúnyával készült.* (A teljes Napló, 1947, 141). (Pontosan tudta: a gúny csak öngúnyval, az ironia csak önironiával együtt hiteles és hatásos.) S Kosztolányira rendkívül jellemzőnek érezte, hogy *megvesztegető írásművészetével a zszurnalizmust is a széppróza rangjára tudta emelni.* Az utóbbi gondolatot tartalmazó, **A tegnap ködlovagjai** című, 1941-ben kelt tanulmányának már a ráértéses, sőt jelképet hordozó címe is árulkodik arról: Márai a kora sajtójából, nemzedéke újságírásából hiányzónak vélte ez ideál megvalósulását, s ezt mintegy a múltba, legalábbis a közelmúltba utalta vissza.

A dicsérettel takarékosan bánó, higgadt és sztoikus Márai hangja mindig átforrósodik, átlelkésedik Krúdy Gyula (újság)írói teljesítményéről szólván: *Ő volt az utolsó*

magyar író, aki még havas tárcákat, szikrázó porhóval behintett podolini útleírásokat tudott írni. [...] „Tél” – írta, és ködöt láttunk, hóesést, nők és szobák illata terjengett, téli szerelem s véres hurka szaga úszott a levegőben, s az egészsznek nem volt semmi értelme, s mégis úgy éreztük olvasás közben, hogy fáj a szívünk valamilyen elveszett haza, elveszett ifjúság, elveszett tél után. Ezt csak ő tudta. Mintha eltűnt volna vele együtt minden, aminek télen örülni lehetett. (Műsoron kívül [1936. február 12.]) Ő is a széppróza titulussal tisztelte meg az újságírást: *Krúdy újságtárcákat is ugyanabból a végtelenül becses készletből dobott oda, mint remekműveit.* (Krúdy Gyula) S ugyancsak őt, a tárca – s minden más műfaj – hibátlan művészet, a mindig teljeset, kerek egészet alkotót illetve Márai e szavakkal: *akárhol bukkanok egy-egy újságtárcában a keze nyomára, előzmény és folytatás ismerete nélkül jóllakhatom ebből a csodálatos „hazaiból”, amiben kenyér íze, bor szaga, magyar nők arca, magyar élet sűrű és lassú tempója, valami furcsa, okos testiség és mély, szomorú lelkeség keverednek. [...] az ő írásainak magyarsága olyan természetes, néma és magától értetődő, ahogy egy darab föld mindenki szemében föld, és semmi mással össze nem téveszthető.* (Krúdy)

Okkal tartalmaz az Írásra, a Könyvek Könyvére való hivatkozást a Kosztolányi-féle újságpróza lényegének megragadása: *Tudta, amikor cikket írt a napilapba, hogy egyidejűleg többféleképpen kell írni; ahogy Szent Pál tanította, amikor azt üzenté a korinthusiaknak: „Énekelek a lélekkel, de énekelek az értelemmel is.” Amikor valaki „lélekkel énekel”, az költészet; amikor az „értelemmel énekel”, az a rádiumos erejű próza. Ő egyszerre énekel lélekkel és értelemmel.* (Föld, föld!..., 117) Apoteotikus szavak ezek. De hogy a Márai-féle gondolkodástól mennyire idegen mindenféle öncélúan zengzetes nagyotmondás, túlzás, mennyire érzi az egyensúly mindenfölöttiségének igényét, annak tanújele, hogy e gondolathoz nyomban hozzáfűzi: *És sietősen énekel, mert kellett a honorárium.* (Uo.) Márai görbe tükrében egyébként az „Írás”, a „Szép Szó” – mindig – bohóckodás is; a kifestett, színes szavakkal fehérre és vörösre mázolt Lélek emlékeztet a bohócra, aki ilyen iromba pofával vicces-gonoszokat mond a manézsban... (Uo., 132.)

Az ideális újdondász tulajdonságait – az említett példák mellett – Szász Zoltán újságíró nekrológiájában festi le: *A humanizmus gáncs és félelem nélküli lovagja volt, a szellemi világosság bajnoka [...] mint minden igaz szellemi ember, a szegények és elnyomottak pártján állott, anélkül, hogy pártpolitikai következtetéseket vont volna le e meggyőződésből. [...] ítéletének bátorságában és jellemének tisztaságában soha senki nem kételkedhetett. Mint a régi kereszteslovagok egy szál karddal, egy eszméért, úgy állt ki ez az író tiszta tollával az értelem örök ügye mellett. A szellem gentlemanje volt.* (Egy úr emléke)

Márai – példaképeit követve, hozzájuk méltón, irodalmunk egyik legnagyobb nyelvművészeként – gyakorlatra váltotta újságírói eszményét, tartalomban és formá-

ban egyaránt. Kortárs kritikusa szerint ami legjobb az ő írói teljesítményében: „az önmagakereső, gyönyörű, izgalmas élet: újságcikkekben vibrál előttünk” (Komlós, 1977. 95). Persze, az „izgalmas élet”-et gondolatgazdag szövegek jelenítik meg írásaiban! Így például aforisztikusság – a gondolati próza egyik szövegalkotó eleme – nélkül a nemes újságírás, a rangos publicisztika az ő gyakorlatában elképzelhetetlen. Egyik kutatója elismerően, egyszersmind kissé pejoratívan emlegeti a Márai művelte újságírás e tulajdonságát, mondván, „hajlamos az aforisztikus, csillogó megfogalmazásra, a pillanat gondolatnyi gyönyörére, az egyperces mélységre, azaz mindarra, amit éppen az újságírás kínál a legcsábítóbban a szerzőnek” (Bán, 2009.).

Meggyőződésünk szerint nem „egyperces”, hanem időálló, s mélyes mélyekbe enged betekinteni a Márai-publicisztikát átható aforizmák, maximák, paradoxonok hosszú sora. Csak mutatóban, néhány példa: *Írni annyi, mint megtagadni mindenkit. Írni annyi, mint egyedül maradni, mint elárulni barátot, testvért, szülőt, szeretőt, elárulni önmagunkat, bevallani mindent, anélkül, hogy feloldozásra számíthatnál, cél nélkül, remény nélkül, kilátás nélkül. „Mindent megírni” annyi, mint mindent megérteni, és semmit nem bocsátani meg* (Műsoron kívül [1927]); *általában célszerű, ha mindenki azt írja, amit biztosan tud* (Zsurnaliszta freudizmus); *Az emberi élet jogszabályokra és bizalomra épül fel* (Az egyezmény); *A valóság néha förtelmes, néha érthetetlen, de a valóság soha nem olyan féltelmes, mint a szorongás, mely az elképzelt veszélyeket megelőzi* (A boldog nemzedék); *Erősz nélkül nincs munka* (A teljes napló, 1945, 186); *Nem elég bátran élni és bátran írni. Következetesen kell élni és írni. Ez a végső bátorság* (A teljes Napló, 1947, 92); *Aki vasfüggönnyel védekezik a világ ellen, nagyon hamar megtanulja, hogy önmagát zárta ki a világból, és tulajdon benuult szellemének rabtartója lesz* (A fogoly és a porkoláb); *Szenvedély nélkül nincs műveltség* (Föld, föld!..., 214).

Egyszerű, illetve lelkes szavak

Márai „magas nyelvi eszményét” vallja a szakirodalom (Szegedy-Maszák Mihály: Önéletrajz és regény Márai életművében). Hogy mennyire fontosnak tartotta az író a nyelvi megalkotottságot (is), annak tanújeleként ő maga így definiálta hivatását: *Írni annyi, mint a legpontosabb szavakkal, csaknem megváltozhatatlanul fogalmazni.* (Jules Renard naplója) A szöveggörnyezet alapján (hiszen Schöpflin Aladár irodalomtörténésről, íróról, szerkesztőről és kritikusról elmélkedve jegyzi meg) nem egyedül a szépírásra, hozzá az újságírásra is érvényesnek ítélte, fogalmazásmódjából következtethetően nemcsak korára, hanem minden időre igaznak tekintette, hogy *az élet irtó-*

zatos zúrzavarában nincs más menekvés, csak a jól fogalmazott mondat: minden más csak esküszegés vagy balandzsa. (Föld, föld!..., 127)

Joggal figyelmeztet Poszler György esszé tanulmánya: „Áruló az írástudó, ha nem rendezkedik be elszánt védelemre. Persze, ha álértékeket szolgál, akkor is” (Poszler, 2008/b. 735). Dolgozatunk első felében láttuk: a kemény fegyelmű Márai keserű indulattal ostromozta a sajtót elárasztó talmiságokat. Gúnyba hajló iróniával inti kora sajtóját az értékképviselőre, poentírozva, szójátékkal is utalva arra, mit várna a magafajta tollforgató a „vérbeli újságírástól”, a komolysajtótól: *Ami néhány hete fürge és eleven sajtónk egy részének első oldalán harsog és freckel és ijesztget, az már nem hírszolgálat, hanem mutatvány, látomás, amivel álmodni lehet. [...] Elég ebből a pszichózáisból. Információt kérünk, tudósítást, újságírást, a pillanat rögzítését, a pillanat tartalmának kikapintását, egyszerű szavakat, melyek megállapítanak s lelkes szavakat, melyek a lélekhez szólnak, biztatják és felemelik a depresszióban elkókadtt lelket. [...] Minden, amit kérünk, egy kis méltóság, tárgyilagosság, tartózkodás. Égő szükségünk van rá. A vérbeli újságírást talán mégsem az jellemzi, hogy csöpög a vértől...* (Műsoron kívül. [Ujság, 1936. március 19.]) A nyelvi megformáltság tekintetében az igazi újságírás építőkövei tehát egyfelől az „egyszerű szavak”, másfelől a „lelkes szavak”. A sajtóműfajok két nagy típusának (tényközlő és véleményközlő) alapkarakterét ragadja ezzel meg Márai: a tájékoztató, hírtípusú, információközpontú, „objektív”, „ábrázoló” természetű írások minél egyszerűbb szavakkal dolgozzanak, a publicisztikai, „szubjektív”, „(érzelem)kifejező” típusú szövegek pedig minél lelkesebbekkel hívják együtt gondolkodásra, illetve győzzék meg olvasójukat.

Szemléletes képpel bírálja Felesleg című, 1930-as tárcájában a kor nyelvhasználatát nyűgöző modorosságokat: *talán nem is tudjuk, néha észre sem vesszük, milyen nehézség árán s milyen akadályokkal jutunk mi el a gondolathoz a szavaktól. A mesterséges szavaktól, melyek a mai átlagember gondolkodástechnikáját bénítják, akadályozzák – fától könnyebb az erdőt, mint műszótól a gondolatot észrevenni. (Mit írna ma ugyanerről!?!... – vethetjük közbe.)* S ugyanott találó metaforával megjegyzi azt is: *Valami ocsmány, bábeli bazár lesz lassanként az emberi szókincsből [...].*

Ezért is véli úgy, egyik maximájában fogalmazásrecepttel élve: *a szót hívni is kell, a hívás nélkül nincs válasz...* (A teljes Napló, 1946, 221) Hívni kell, mert: **Nehéz a szó**, mint Kalász László írta 1984-es verskötete homlokára. Igen, a világ egyik legnehezebb mestersége az íróé: *Néha csak egy szó hiányzik, pontosan egy szó, az a bizonyos, melytől elevenebb, értelmesebb, igazibb lesz a mondat, a fejezet, talán az egész könyv. Az a bizonyos szó, amely kimondja az igazat, de oly lágyan és erősen, oly dallamosan és félelmesen, oly igazán és süvöltő keménységgel, ahogy a végzetet kell néven nevezni. Csak ez a szó hiányzik, néha, legtöbbször. Már olyan szépen árad a mondat, már minden a helyén van,*

jelző, ige és főnév, már olyan következetes, színes az egész! Csak éppen nincs értelme, mert hiányzik egy szó, egyetlen – melyik? Várj, rögtön kimondom, itt van a nyelvemen. Az Egy szó című, kosztolányisan, karinthysan játékos jegyzetében elmélkedik ekképp.

Hogy mennyire nehéz a szó, arra éppúgy utal szépírói műveiben – *meglepve és csodálkozva veszem észre, hogy milyen nehéz leírni valamit. Sokkal nehezebb, mint elmondani* (Bébi vagy az első szerelem, 9) –, amint például tárcáiban: *irtózatosan nehéz... rendesen megírni valamit... (Az írástudó); milyen nehéz... [...] tisztességesen leírni valamit.* (Éjféli vallomás).

Mestereit, példaképeit megtalálták a szavak, mesterei megtalálták a szavakat. Őt is meglették, ő is meglette... Igen: a szó bűvésze–művésze az igazi (újság)író. A két legnagyobbnak tekintett mester alkotásmódját e nézőszögből ekképp ecsetelte: *Soha nem volt „fáradt”, amit írt; kérelhetetlen, kegyetlen erővel dolgozott, minden írásában minden szó a helyén van, jótűően, tökéletesen, kifejezően, megmásíthatatlanul.* (Krúdy Gyula) *Ez a szűkszavú író, kinek nincs egy elszórt, odacsapott jelzője, rengeteget írt. [...]. Kosztolányi néha csak szavakat írt le, mint egyik játékos cikkében, francia példára, összeválogatva a „tíz legszebb magyar szó” egyvelegét. E szavak az ő választásában így hangzanak: „Láng, gyöngy, anya, ősz, szűz, kard, csók, vér, sír, szív.” Ez a nyersanyag. De mikor hozzányúl e szavakhoz, rájuk lehel, a szellem ősanysága, a szó tündökölni kezd és titkos erőket áraszt, mint a rádium.* (Kosztolányi)

Ami pedig Márai mesteri nyelvhasználatát illeti, mint Rónay László monográfiája szerbe-számba szedi, „fontos eleme stílusának a választékoság” (Rónay, 2005, 59). Jellemző cikkeire a plasztikus ábrázolás (i.m. 99) s a hangulatteremtő készség, a stílus varázsa, a leírásokban, hasonlatokban és jelzős szerkezetekben rejlő megjelenítő erő (i.m. 234). A naplókról írja, de nyilván az egész publicisztikára érti: vonzó sajátossága annak a hangulatgazdagság (i.m. 602). Stílusának jellegzetessége az „új és új asszociációs mezők beépítése, s ennek legfontosabb eszköze nála is [mint Krúdynál] a hasonlat” (i.m. 285). Cikkeinek és tárcáinak jellemző stílusjegye „a leírás érzékletessége, szépsége”, továbbá a poentírozás; s az ironia (i.m. 67): ez cikkeinek is fontos eleme (i.m. 162) – hangnemi specialitása „az ironikus távolságtéremtés” (i.m. 61). S „a Máraira jellemző finom ironia mindvégig jellemzi az őrjára járót” [a Napnyugati őrjáratról van szó] (i.m. 314). Rónay figyelte meg azt is, hogy már az 1828-as útirajza, az Istenek nyomában sorai között „föl-fölvillant későbbi műveinek egyik legizgalmasabb stíluseszköze, metsző ironiája” (Rónay, 2002, 267). Márai azok közé a ritka írásművészek közé tartozik, Kosztolányival, Krúdyval együtt, akik hatásosan, mesterein művelték ezt a stílusárnyalatot. Úgy vélte: *A fenséges, amelyet nem leng át az ironia mosolya, mindig esetlen.* (A teljes napló, 1950–51, 299) Igaz gondolathoz gyakorlat is társult: az ő írásaiban átlengi a fenségest az ironia mosolya.

Nézzünk egy érzékletes példát a Márai-féle – fanyar, intellektuális – humor és az ironia összefonódására. A Lenin szakálla című, satírba hajló karcolata bőséges példát kínál erre: *A magyar szerelmi líra mindig inkább szemérmes volt, de fordulóhoz érkezett. A magyar költő, akit Lenin szakálla érzéki indulatokkal tölt el, aki költőműhelye éjszakai csendjében nem kedvese képmásának imádott vonásait vizsgálja, hanem Lenin mellszobrából szívja az ihlet mámorát, úgy hazai, mint világirodalmi szempontból új és érdekes szellemtünemény. Egy költőt természetesen sokféle inger ösztönözhet alkotásra. Dicsérheti az eget és a földet, kedvese szemét, ringó derekát, hevülhet imádjotta eperajkáért. De Lenin „szép szakállá”, amelynek láttán a költő az éjszaka hevült órájában elmereng, hogy aztán, lámpáját eloltva, kielégülten és nyugodtan aludjon reggelig, mert a szakáll vonzerejének hatása alatt lelkében már megfogant az új magyar líra e különös gyöngyszeme: mindez együtt úgy emberileg, mint műfajilag egészen új tünemény. [...] Michelangelo és Raffael is tollat ragadtak, amikor vésővel és ecsettel már nem tudták kifejezni az indulatot, melyet az imádott Eszmény szépsége keltett bennük. Így nyúl a szovjetköltő a toll után, amikor megpillantja Lenin mellszobrát. De az érzéki költészet ez új műfajának kivirágzásához nem is szükséges mindig Sztálin bajszának vagy Lenin szép szakállának szemlélete. Az idősebb szovjetköltők már akkor is lírai hevületre gerjednek, ha a Pártra gondolnak – a személytelen Pártra, melyet kedvesnek, szeretőnek neveznek. A pártról írnak lüktető verses sorokat, érzéki elragadtatással, a Pártról, amely számukra megtestesítője mindannak, amiről költő és férfi álmodhat. Ez az új lírai műfaj, az érzéki politikai líra, amely gátlástalan ömlengéssel veti magát a Párt dús keblére, nemcsak a hazai, de a világirodalomban is példa nélkül való. [...] Nagy kár, hogy Rákosi beretválkozik, mert elképzelhető, Rákosi szakállá milyen ódák alkotására lelkesítené a magyar szovjetköltőket, ha már Lenin mellszobra így fel tudott ajzani egy fiatal magyar poétát. A költészet, amint látjuk, titokzatos ingerekből táplálkozik.*

A (kacagtató) humor – a gúny enyhébb formája – ironiával, sőt a satírat jellemző egyértelmű, teljes elutasítással társul itt, s ama finom ironia olykor nyílt, sőt maró gúnyba, szarkazmusba vált, satirikus éle villan; ostromzó gúnnyal, szerzői fölényérzettel, könyörtelenül kritizál, leleplez, élesen bírál. Tanúsítva: a sztoikus Máraitól a legkevésbé sem idegen ez a sokhúrú hangnem. A nevetést az az elképesztő, groteszk vonás váltja ki, hogy a szerelem szépsége, érzékisége, szenvedélye a karcolat alanyának lelkében a számunkra a rútsággal azonos politikai „szerelemként” jelenik meg.

Azok a „könnyű műfajok” – nem is olyan könnyűek...

Szemléletes, tapasztalati gyökerű, a mai műfajelméletek által is jól használható sajtóműfaj- meghatározások egész sorát találjuk Márai írásaiban. Nézzük, miképp vélekedett néhány, a maradandóságra is számot tartható műfajról: a riportról, a kritikáról, a naplóról és a tárcáról.

„Nehezen visszakereshető, hogy az esztétikum felfogására mikor találták ki és melyik hitvalláshoz tartozó gondolkodók a »hatodik érzék« fogalmát. A természeti tárgyakat öntudatlanul fogja fel ez a hatodik érzék, abban az összetettségben, melyre a látás, hallás, tapintás, ízlelés külön nem képes” (Ungvári, 1996. 60). Márpedig léteztek, léteznek újságírók is, akik meg vannak áldva ezzel a különleges tulajdonsággal. Az említett hazai nagyok mellett ilyen volt Egon Erwin Kisch (1885–1948) németül író kiváló cseh újdondász, a világhírű Rasender Reporter: *Egy San Franciscó-i utcán vagy egy mongol faluban többet lát, mint egy expedíció; azzal a magyarázhatatlan, hatodik érzékkel tud felvenni idegenséget, várost, tájat, embert, történelmet, ami az újságíró titka, s ami számomra mindig megbízhatóbb, közvetlenebb, foghatóbb értesülés, mint az oknyomozó útleírás. Egy bírósági tárgyalás idegen országban, látogatás egy börtönben vagy egy jótékonyági ünnepélyen, ötletszerű kirándulás egy gyárba vagy egy falusi úriházba, víziószzerűen éled fel e riporter tolla alatt: a részt mutatja, s olyan távolokat lát be az olvasó egy-egy, Kisch által felfedezett ösvény kivágásában, mintha váratlanul beavatták volna egy idegen család legszemélyesebb, féltve őrzött titkába, melyről a családtagok sem beszélnek egymás között szívesen.* (A száguldó riporter)

A műfajok királynőjének egyik leglényegesebb jellemzőjét Márainak már igen korai riportja is tartalmazza. Nevezetesen: a riporter az eseményekben mintegy közreműködőként van jelen, „benne él a regében.” Sőt, szinte azonosul a szereplőkkel. Eklatáns példa erre a 19 éves szerző riportja: Széntolvajok között a ferencvárosi rendezőben. A fagyhalál elleni védekezésül, az életben maradásért szemet lopni kénytelen emberek sorsa iránti empátia a szöveg végére a megalázottakkal és megszorítottakkal való sorsközösség-vállalással, azonosulással nő: *Állunk együtt, mi, széntolvajok...* – írja az utolsó sorok egyikében. Az Istenek nyomában című útirajzáról szólva monográfusa egyben a vérbeli riporter tulajdonságait is megrajzolhatja: „mindvégig uralja az eseményeket, benyomásaiból végül a táj, a múlt és az arab országok szellemiségének olyan képe bontakozik ki, amelyben az értelmező pozíciója meghatározó, de nem önkényes”; „fontos eleme leírásának az élményszerűség, az átélés”; „az élményszerűség bizonyos távolságtartással párosult: az utazó nem ítélkezik, hanem figyel” (Rónay, 2005. 52–53). A műfajról Márai a legnagyobb vallomásában pontos, szemléletes meghatározást nyújt: *Állandóan „riport” után jártam. [...] le akartam*

leplezni valamely szenzációs riportban a titkot, nem többet és nem kevesebbet, csak éppen „az élet titkát”. Azt hiszem, titokban valamilyen „szenzációs riport”-ról álmodtam, melyet folytatásokban közölnek majd a lapok s nincs különösebb tárgya, csak az élet. (Egy polgár vallomásai, 214). Meggyőződése szerint az igazi riportternek álláspontja van a történelemmel szemben, melyet legkisebb részleteiben, de nagyítóval észlel. (A nagyhatalom).

A riportot élménydokumentációnak fogta fel: Kischnek majdnem olyan fontos volt riportjaiban az „élmény”, mint a bizonyítás. (A száguldó riportter) S a riportot talán azért is nevezzük „a műfajok királynőjének”, mert szinonim fogalom az újsággal: újságot szeretnék írni, a szónak egy bonyolultabb értelmében, újságot az emberekről, a földről, mely mindenütt egyformán érdekes és titokzatos, [...] újdonságot jelenteni az embereknek egymásról, szokásaikról, életük kompozíciójáról – de jó lenne a szónak ebben az értelmében riportternek lehetni! A franciák ezt a fajta újságírást úgy hívják: a tanúskodás irodalma. (Pesti notesz).

Márai szerint az úgynevezett „tisztá kritika” lényege, hogy nemcsak ítél, hanem mindenekelőtt szeret. (A tisztá kritika). Ugyanott írja: *A nagy kritika az, ami nemcsak tud, hozzáért, anyagtárral rendelkezik, hanem az, amelyik tud úgy haragudni és szeretni, hogy haragjának és szeretetének átütő ereje legyen. Nem az objektív kritika az ideális, hanem az, amelyiknek annyira mindenekelőtt és mindenekelőtt való az irodalmi ügy, s mindig és egész általánosságában csak az, hogy annak érdekében hajlandó az egyes jelenségeket szeretni és gyűlölni is. Szeretni és gyűlölni, de mindig az ügyért, mindig az ügyön keresztül. E műfajról írva, nem hagyja ki a bírálat mozzanatát sem: A hangnak az a szeretetteljes gyöngédsége, a mozdulatnak az az őszinte és személytelen érdeklődése, amivel a francia kritika mindig és minden esetben a tárgyához nyúl, hiányzik az otthoni kritikából. (Uo.) Hangot ad annak a meggyőződésének is: Aki nem tud szeretni, az nem lehet nagy író, de még kevésbé lehet nagy kritikus. (Uo.)*

Az általa eszményinek tekintett bírálat egy további fontos jellemzőjére utal Az utolsó hívó c. nekrológiájában: *Van egy magasabb fajtája a kritikának [...]: mikor a kritikus, azzal az alázattal, mely eltölt mindenkit, akinek igazi fogalma van a munkáról, hamarabb bocsátja meg a tökéletlenséget, mint a rosszhiszemű bravúrt. Egy tárcájában pedig két elemi tulajdonságát említi a műfajnak: vannak pillanatok, mikor [...] a kritika éget és megtisztít; az ilyen kritika értékes és nagyon ritka. (Műsoron kívül. [Újság, 1936. május 12.])*

Márai többször hangoztatta: a naplóműfaj – mint minden más írói termék – az ő szemében nem magáncélú. Ég és föld című aforizmakötetének, elméledéskönyvének egyik bejegyzésében (Napló) mintegy „megbeszéli” magával – illetve olvasójával – ezt: *nem tudok másként írni, csak a láthatatlan nyilvánosság számára, így, ahogy e jegyzeteket papírra vetem, tehát címmel, szándékkal, megszerkesztett tartalommal...*

Hiúság ez? Vagy a mesterség egyfajta kényszere? s a naplók, a „nagy vallomások”, kevésbé hiú szándékkal, kevésbé a nyilvánosság részére készülnek? Kétkedem ebben. Az író mindig a világ felé pislant [...]. A napló, a legbizalmasabb is, mindig az emberiségnek készül [...]. Monográfiusa szerint (Rónay 2005, 379) is azzal a szándékkal kezdte írni naplóit, hogy „reflexiói el fognak jutni a túlélő olvasóhoz, s ugyanolyan hitelesen vallanak írójukról, mint regényei”. Egy 1953-as naplójegyzetben már nem kérdez, hanem kijelent: *Minden író-napló a nyilvánosságnak készül.* (A teljes napló, 1952–53, 266) Vagyis: egy-egy irodalmi alkotás műgondjával, közvetlenül szólni a (mindenkori) közönséghez – íme, irodalom és publicisztika elválaszthatatlanságának eleven példája.

Publicisztika? Igen: Márai naplójegyzetei, különösen a II. világháború utániak, publicisztikai írások, illetve azok örökébe léptek. Mint ő maga is vallott erről, stílszerűen, naplóbejegyzésben: *Számomra ezek a jegyzetek pótolják az elmúlt 40 évben a publicisztikát, a kapcsolatot a mindennapos valósággal.* (Napló 1984–1989, 60) Így igaz ez egyik mai kritikusa szerint is: a negyvenhat évig vezetett napló „a korábbi sajtó-jelenlét helyett született” (Reményi, 1999. 29).

A műfaj céljáról két naplójegyzetében is vall; előbb egy, még itthoniban: *Mi célja egy írói naplónak? Időrendben számot adni az eseményekről, a külvilágról? Ezt a feladatot az újságok fürgébben és alaposabban elvégzik. Beszámolni önmagunkról, arról, amit bennünk tükröz a világ? Közlebb kerülni a naplón át önmagunkhoz? Ez lenne igazi értelme. De lehetséges-e, ha tudjuk, hogy más is olvassa e sorokat? Igen, lehetséges. Az író olyan ember, aki soha nincs „egyedül”. Nem így szerződött, Istennel, az emberekkel, önmagával. A végső, fenntartás nélküli gyónás pillanatában is tudnia kell, hogy az emberiségnek gyón, jelen és jövő hallgatja. Ezzel le kell számolni. S ebben a tudatban kell naplót írni, fenntartás nélkül, szemérmetlenül és őszintén, ahogy lehet.* (A teljes napló 1945, 260–1); majd egy, már az emigráció idejéből, 1952-ből származóban: *egy naplónak csak akkor van értelme, ha a naplóíró a világban is önmagát figyeli.* (A teljes napló, 1952–53, 32)

A Jules Renard naplója című kritikája Márai naplóról vallott műfaji eszményére világít rá, s mint több helyütt, itt szintén jelzi: ez a műfaj a nagyközönség figyelmére is számít. *A bejegyzések pátosza, a mondatok megformáltsága, a központozás, egy mesterségbeli vélemény, egy-egy emberi arcél odavetettsége, vagy műgonddal felrajzolt jellegzetessége, mindez természetesen nem magánügy: van benne kajánság, túlzás, kacérság, düh, bosszúvágy, őszinteség, s van benne szándék, mindezt pontosan így, e válogatott, gondozott és megmunkált közvetlenséggel adni át a láthatatlan közönségnek, az utókornak. [...] Ez a tisztá, elfogulatlan lélek olyan hűséggel vándorol naplójához, mint a szerzetes gyóntatójához, nap mint nap, a lélek minden vágyával, kételyével, olcsó bűnével, fenséges haragjával, gyáva megrettenéseivel. [...] Egy lélek alkudozás nélkül, minden erejével, minden szándékával kifejzi magát e lapokon.* Az irodalomtörténész szerint sem a külső,

inkább a belső történések és gondolatok műfaja, a kifejezés dominál bennük, nem a tényközlés: a Márai-féle – azaz mind az ő gyakorlata, mind az ő felfogása szerinti – napló: „eseménytörténetre, kronológiai hűségű beszámolókra ritkán használta a [napló]műfajt, inkább bizonyos élmények illusztrációit illesztette a belső történéshöz, a körvonalazódó gondolathoz. A diáriumok laposságaitól, suta esetlegességeitől ódzkodva a vallomások esszéjét alakította a maga összetéveszthetetlen napló-verziójává”. (Reményi, 1999. 29.) Egyszersmind meghatározó e műfajban a véleményközlés, a szűkebb értelemben vett publicisztikai jelleg: „a napló nagy részét éles kritika jellemzi”. Ám a naplók „reflexív, ítélkező hangnemét mindvégig ellenpontozzák írójuk emlékei s a magyar irodalom nagyjai iránt érzett hűsége” (Rónay 2002, 274).

A tárcát Márai a színessel szinonim műfajként értelmezi: *A tárcaíró, a „színes” hírfej kézművese a kávéházban, két cigaretta között alkotott apró remekműveket, melyek néha olyan szikrázó színtöréssel, andalító hangütéssel adtak hírt a pillanatról, mint a Nagy Irodalom remekei, a Nagy Versek, az igaziak [...]. Ilyen műfaji sűrítési lehetőség lappangott a „színes”, újságba-írt irodalomban is. [...] a „színes”, az a néhány soros, cinkosi közlés, amikor egy író a reggeli vagy az esti lapban – sűrített, miniatűr alakban – elmondta, amit nem volt módja regényben vagy drámában elmondani: az írók számára nagy iskola és becses műfaji lehetőség volt. A [20.] század első felében, a bécsi és a pesti sajtóban a feuilleton tudott kis remekmű lenni, mint a görög piacon a tanagra. És az író tudta, kinek ír: az olvasónak írt, aki tíz krajcárért egy pillanatra szerződött vele, hogy, vajákos cinkosságban, együtt beszélnek meg valamit, feldühödnek vagy elandalodnak valamin.* (Föld, föld!..., 297) Szerinte az élet teljességét tartalmazhatja esszenciálisan egy jó tárca(novella), s a legkevésbé sem mellékes, nem „járulékos” műfaj: *A magyar tárcanovella, amelyben a mellőzött, kiadó, közönség, színpad nélkül tengődő írók összesűrítették a „nagy témát”, mert időből nem futotta nekik a regényre vagy a színdarabra... milyen nagy műfaj volt!* (Uo., 314–5.)

Pontosan jellemzi monográfiája a tárcaírói művészetét, egyúttal utal arra, miképp értelmezte az író e műfajt: „Nyomon lehet követni azt a folyamatot, ahogy a tárcaíró Márai [...] egyre könnyebben, felszabadultabban fogalmazott, a »téma« mögött mind tudatosabban az ember érdekelte, a gesztusai, a kifejezései, rebbenései, melyeket csak fokozott figyelemmel, beleérzéssel lehet értelmezni s jelleme részévé tenni” (Rónay 2005, 111–112). Nemcsak fontos, nehéz műfaj is a tárca: *Azok a „könnyű műfajok” – a tárca, a hírfej, valamilyen groteszk, félelmes vagy derűs napi tünemény színes leírása, ez a tanulmánynál könnyebb, riportnál súlyosabb pillanatnyi odaszólás: nem is olyan „könnyű”, mint ezt az olvasó vagy a Parnasszus ózonjában elmélkedő purista hiszi. Másképpen „könnyű”: úgy, mint az artista mutatványa, amikor nehéz tárgyat ujjbeggyel emel fel, mintha a súlyzónak semmi súlya nem lenne. Ilyen műfaji bravúr volt az újságba-írás a magyar*

sajtóban, kitűnő írók artistamutatványai: a mindennaposat, a mulandót, aminek ugyanakkor végzetes súlya van, egészen könnyű mozdulattal mutatták fel, és akkor egyszerre kitetszett, hogy a mulandóban van valami varázsos, súlyos és örök. (Föld, föld!... 296–7.) Széles spektrumú, tág ölelésű műfaj a tárcia, lényeg, hogy az élet, a köznapok hozza, jó megfigyeléssel, együttérzéssel, a hasábok közé: *mindent leírtam, ami egy kis tárcia lélegzetvételéig érdemesnek tetszett arra, hogy észrevegyem, egy különös ember hanghordozását, Caillaux mozdulatait beszéd közben, egy asszony spleenjét Jerikóban, egy pincér bánatát Marseille-ben, a rendetlenséget egy lyoni hotelszobában, Rabindranath Tagorét, egy sintér olvasmányait, mindent, amit az élet elém dobott, ötletszerűen [...].* (Egy polgár vallomásai, 230.)

Tárcái tanúsága szerint a csevegő hangvételt, az olvasó közvetett – vagy gyakran közvetlen – megszólítását e műfaj szerves elemének tartotta. Jelzi is ezt egy napló-bejegyzésében: *Volt egy műfaj, a társalgás, amely egyszerre volt alkotás és társas élet, s amelyből kisarjadt egy irodalmi elbeszélő stílus, ami egyszerre csevej és reflex, író és olvasó egy szinten folytatnak az alakokkal valamilyen párbeszédet, ami egyidős a jó irodalommal.* (A teljes napló, 1947, 273.) Íme, két példa, szemléltetésként. Szükséglakás c. tárcája írja: *S különben is, olvasóm, már régen meg akartam kérdezni öntől, s meg akartam beszélni önnel egyet-mást, amit ott élől a tolongásban nem lehetett – végre is nem kiabálhattam le a színpadról, előadás közben. Ha megengedi, akkor majd most talán, négy szemközt... arról a másik életről, ami nem „probléma” és „világjelenség”, hanem az élet, az öné és az enyém. Ha nem veszi indiszkréciónak. Ez pedig az Eszpresszó címűben olvasható: Szokjál hozzá, hogy a világ változik. Döntsél, mi akarsz lenni: magányos bölény, világnézettel szívedben és külföldi folyóiratokkal zsebedben, egy-egy régimódi kávéházban vagy újfajta ember, újfajta életformák között?... Tudod mit: döntöttem. Mindent megérték, mindenbe szívesen belenyugszom. Csak éppen, erre a kis időre, ami az enyém még, csendesen visszamegyek az eszpresszóból a kávéházba.*

Titkosan és őszintén

Vallomásos író, mondtuk. Vallott kedvenc műfajáról is: az „apró írások”-ról – azaz a tárcákról, amilyenek a Medvetánc című kötetében jelentek meg – mondja: *Ezt a műfajt legszívesebben írtam, s ma is kedvem lenne írni, ha volna kinek. De nincs, s az ilyesmit a semmibe, a fiókba írni nem lehet: kell hozzá az olvasó cinkossága.* (A teljes napló, 1952–53, 266.)

De hogy mennyire nehéz a dolguk az irónia mestereinek – nincs azonos hullámhosszon e sajátos hangnem művelőivel, egyáltalán az írókkal a potenciális befogadói közegük, s ez nem könnyíti a dekódolást –, utal rá egy félszázados, időszerű naplójegyzete: *Az eltömegesedett világ embere nem hallja többé az irodalom szavát. Iróniát egyáltalán nem hall meg. Irónia, tehát kölcsönös beavatottság és cinkosság nélkül nincs irodalom.* (A teljes Napló, 1950–51, 345)

„Titok lesz, mondta Findlay” – zárul Burns Falusi randevú című költeménye (Szabó Lőrinc fordítása). Titok marad az író legmélyebb érzése, gondolata is? Nem váltható szavakra? Idézzük erre előbb Barta János évfordulós Móricz-tanulmányának – a szerző szavaival –, „egy teljesen szubjektív sejtelmét”: „Lehetséges volna az, hogy ez a minden valóságérzéke és valóságábrázolása ellenére belülről izzó szellem egész életében küszködött volna valami igazán benső mondanivalóval, amelyet mégsem tudott kimondani?” (Barta, 1987, 347) S citáljuk egy nagy beszélgetés végét. Réz Pál irodalomtörténész három napon át faggatta portrékészítés céljából életéről, személyiségéről, művéről Szentkuthy Miklóst. A hosszú dialógus – amelynek alapján 12 órás videofilm és könyv készült – zárásaképpen az interjúkészítő felajánlott az írónak egy post scriptumot, ha valami nagyon fontosat kihagyott volna. Így reflektált szellemesen Szentkuthy: „Minden, ami rettenetesen fontos, arról egy szót se szóltam!” (Tompa, 1994. 161).

Hasonlóan gondolkodott minderről Márai. Az Ég és föld kötet Napló című jegyzetében írja: *talán őszintébb, ha őszintén bevalljuk, hogy nem tudunk egészen őszinték lenni, mi, írók, semmiféle írásunkban, levelünkben és naplójegyzeteinkben sem. Egyébként, naplóíró, nem sokat tartok arról a magányos őszinteségről. Órizd meg titkodat! – s írj titkosan és őszintén, címmel, szerkezettel, szándékkal, ahogy egyedül lehet és illik.* Az írás, egyáltalán a művészi kifejezés paradox voltáról magában is vall az idézet utolsó mondatának *titkosan és őszintén* szó szerkezete. S az is, hogy Márainak a *nem tudunk egészen őszinték lenni* önkritikus-önkínzó vallomását ellensúlyozza, egész életművére igaz hitvallásaként, ugyane kötet ugyane részének, az *Ars poetica* címűnek kurzívval kiemelt nyitó gondolata – Szekér Endre is idézi (Szekér, 2007. 78), Rónay László szerint pedig „legszebb, legmélyebb háborús önvallomása” (Rónay, 2005. 302) –: *Nincs más fegyverem és hatalmam az idővel, a világgal szemben, csak az írás.*

JEGYZETEK ÉS IRODALOMJEGYZÉK

A *kurzívált* szövegek Márai Sándor primer szövegei. Dőlt betűvel jelöljük a tőle citált gondolatokat, a jobb olvashatóságot idézőjelekkel nem szakítottuk meg. Amit a szerző írásaiban kiemelt, a kurzíváláson kívül félkövér betűkkel markírozzuk. Az álló félkövér betűs szavak, kifejezések saját kiemeléséink.

Márai Sándor hivatkozott könyvei

- A forradalom előérzete.* 1956 Márai Sándor írásainak tükrében. Helikon, Bp., 2006.
A teljes napló, 1945. Helikon, Bp., 2006.
A teljes napló, 1946. Helikon, Bp., 2007.
A teljes napló, 1947. Helikon, Bp., 2007.
A teljes napló, 1950–51. Helikon, Bp., 2009. [1950: 5–257., 1951: 259–437. l.]
A teljes napló 1952–1953. Helikon, Bp., 2009. [1952: 5–189., 1953: 191–420. l.]
Az írástudó – publicisztika 1925–1927. Helikon, Bp., 2008.
Bébi vagy az első szerelem. A nővér. Helikon, Bp., 2006.
Ég és föld [első kiadás: 1942] Helikon, Bp., 2001.
Egy polgár vallomásai [első kiadás: 1934]. Akadémiai–Helikon, Bp., 1990.
Európa elrablása [első kiadás: 1947] – Röpirat a nemzetnevelés ügyében [először: 1942]. Helikon, Bp., 2008.
Föld, föld!... Emlékezések. [első kiadás: Vörösváry, Toronto, 1972.]
Ihlet és nemzedék [első kiadás: 1946] Akadémiai–Helikon, Bp., 1992.
Írók, költők, irodalom. Helikon, Bp., 2002.
Köhögni szabad? – publicisztika 1934–1936. Helikon, Bp., 2010.
Kuruzslók hajnala – publicisztika 1928–1930. Helikon, Bp., 2008.
Márai beszél – interjúk, nyilatkozatok. Bíbor, Miskolc, 2004.
Március. Márai Sándor összegyűjtött írásai [publicisztika 1918–1922] Lazi, Szeged, 2006.
Napló 1984–1989. Helikon, Bp., 1999.
Pesti siker – publicisztika 1931–1933. Helikon, Bp., 2009.
Sértődötték. Jelvény és jelentés. – Utóhang. Sereghajtók. [A műnek a Sértődötteket is magában foglaló, az író által készített, átdolgozott szövegkiadása 1988-ban jelent meg: A Garrennek műve, Toronto, Vörösváry.] Helikon, Bp., 1996.
Vasárnapi krónika. [első kiadás: 1943] Akadémiai–Helikon, Bp., 1994.

Márai idézett (publicisztikai) írásai

- A boldog nemzedék. *Pesti Hírlap*, 1941. június 29. In: Vasárnapi krónika 173–176.
A fogoly és a porkoláb. *Szabadság* [Cleveland], 1952. január 28.) In: A forradalom előérzete, 99–103.
A nagy hatalom. *Ujság*, 1933. dec. 5. In: *Pesti siker*, 460–463.
A száguldó riporter. *Ujság*, 1934. nov. 15. In: *Köhögni szabad?*, 140–143.
A tegnapi ködlovagjai. In: *Ihlet és nemzedék*, 111–113.
A tiszta kritika. *Ujság*, 1927. júl. 24. In: *Az írástudó*, 357–361.
Az egyezmény. *Pesti Hírlap*, 1939. október 29. In: *Vasárnapi krónika*, 98–101.
Az utolsó hívó. *Ujság*, 1929. nov. 1. In: *Kuruzslók hajnala*, 355–359.
Egy szó. In: *Ég és föld*, 127–28.
Egy úr emléke. *Pesti Hírlap* 1940. március 19. In: *Ihlet és nemzedék*, 134–135.
Éjféλι vallomás. *Ujság*, 1930. jún. 15. In: *Kuruzslók hajnala*, 463–469.
Eszpresszó. *Pesti Hírlap*, 1940. február 18. In: *Vasárnapi krónika*, 118–121.
Felesleg. *Ujság*, 1930. dec. 18. In: *Kuruzslók hajnala*, 549–552.
Hortobágy. Szép Ernő könyve. *Ujság*, 1930. márc. 2. In: *Írók, költők, irodalom*, 55–57.
Jules Renard naplója. *Nyugat*, 1935. december 12. In: *Ihlet és nemzedék*, 24–34.
Kosztolányi. *Kassai Ujság*, 1937. nov. 5. In: *Írók, költők, irodalom*, 61–65.
Krúdy. *Ujság*, 1925. dec. 12. In: *Az írástudó* 113–116.
Krúdy Gyula. *Ujság*, 1933. május 13. In: *Írók, költők, irodalom*, 34–38.
Lenin szakállá. *Szabadság*, 1952. február 29. In: *A forradalom előérzete*, 104–108.

- Műsoron kívül. [tárgya: naplószerű feljegyzések, egyebek között az írásról] *Ujság*, 1927. dec. 25. In: *Az írástudó*, 492–503.
- Műsoron kívül. [tárgya: Krúdy és a tél] *Ujság*, 1936. február 12. In: *Köhögni szabad?*, 324–326.
- Műsoron kívül. [tárgya: a valóságos és a vágyott újságírói stílus] *Ujság*, 1936. március 19. In: *Köhögni szabad?*, 346–348.
- Műsoron kívül. [tárgya: a kritika] *Ujság*, 1936. május 12. In: *Köhögni szabad?*, 373–375.
- Napló. In: *Ég és föld*, 70–71.
- Pesti notesz. *Prágai Magyar Hírlap*, 1931. jan. 4. In: *Pesti siker*, 12–15.
- Széntoltvajok között a ferencvárosi rendezőn. *Vörös Lobogó*, 1919. február 28. In: *Március*, 38–40.
- Szükséglakás. *Az Ujság Vasárnapja*, 1931. február 21. In: *Pesti siker*, 42–45.
- Újságot írni. *Új Idők*, 1937. jan. 1. In: *Márai beszél*, 23–27.
- Zsurnaliszta freudizmus. *Prágai Magyar Hírlap*, 1927. ápr. 20. In: *Az írástudó*, 285–292.

Idézett szakirodalom

- BÁN ZOLTÁN ANDRÁS: *Az újságírói érzelmek iskolája. Néhány vonás a fiatal Márai portréjához*. New Hungarian Quarterly, 2007. In: *Meghalt a Főítész (esszék és kritikák)*, Scolar, 2009. – www.litera.hu/irodalom/ban-zoltan-andras-meghalt-a-foitesz (letöltve: 2011. 07. 11.)
- BARTA JÁNOS: *Móricz Zsigmond az évszázadok között*. In: *Uő: A pálya végén*. Szépirodalmi, Bp., 1987.
- ILLYÉS GYULA: *A négy évszak. Márai Sándor könyve*. Nyugat, 1938. 6. sz. In: *Iránytűvel I–II*. Szépirodalmi, Bp., 1975. I. kötet, 573–577.
- KODOLÁNYI JÁNOS: *Hortobágy. Szép Ernő könyve*. Nyugat, 1930. 3.
- KOMLÓS ALADÁR: *Márai*. Nyugat, 1935., 1. sz. In: *Uő: Kritikus számadás*. Szépirodalmi, Bp., 1977. 87–96.
- LÓRINCZY HUBA: *Az esszé, az önéletrajz és a regény batárán. Márai Sándor: Sértődöttek. A hang*. Pannon Tükör, 1997. 6. (november – december), 38–43.
- POSZLER GYÖRGY: *Halálos játékok – harmadik lázadás. Márai: Zendülők*. In: *Uő: Az eltévedt lovas nyomában*. Balassi, Bp., 2008/a. 673–679.
- POSZLER GYÖRGY: *Magyar város – európai kultúra. Márai Sándor és Kassa mítosza*. In: *Uő: Az eltévedt lovas nyomában*. Balassi, Bp., 2008/b. 728–740.
- REMÉNYI JÓZSEF TAMÁS: *Lámpaoltás. Márai Sándor: Napló 1984–89. Élet és Irodalom*, 1999. 29.
- RÓNAY LÁSZLÓ: *Márai Sándor*. In: *Magyar irodalom. (A „21. századi enciklopédia”- sorozatban.)* Sorozatszerkesztő: Szvák Gyula, kötet szerkesztő: BORBÉLY Sándor. Pannonica, Bp., 2002. 267–275.
- RÓNAY LÁSZLÓ: *Márai Sándor*. Akadémiai, Bp., 2005.
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: *Önéletrajz és regény Márai életművében* – www.pim.hu/object.59817254-a481-44fc-a75e-84ad91e386ec.ivy (letöltve: 2011. 07. 11.)
- SZEKÉR ENDRE: *Márai és Kassa. Forrás* 2007. 2., 77–80.
- SZEKÉR ENDRE: *Vasárnapi krónika*. <http://www.pim.hu/object.F11C73FD-85FC-43DC-8ED2-40C685A9EF60.ivy> (letöltve: 2011. 07. 11.)
- SZERB ANTAL: *Márai Sándor: Kabala. Válasz*, 1936. 711–712. In: *Uő: A trubadúr szerelme. Könyvekről, íróról – 1922–1944*. Gyűjtötte, jegyzetekkel ellátta: Wágner Tibor. Holnap, Bp., 1997. 194–196.
- TÓMPA MÁRIA (sajtó alá rendezte): *Harmonikus tépett lélek*. Réz Pál videobeszélgéte Szentkuthy Miklóssal. Magvető, Bp., 1994.
- UNGVÁRI TAMÁS: *A szépség születése. Bevezetés az irodalomelmélet alapfogalmaiba*. Maecenas, Bp., 1996.

Felhasznált szakirodalom

- MÉSZÁROS TIBOR: *Márai Sándor-bibliográfia*. Helikon – Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 2003.

Muzsika a deszkák felett

A debreceni operatársulat legutóbbi évtizedéről szóló beszámolóinkat Erkel zenedrámájának bemutatói keretezik: 2000. szeptember 15-én és 2010. szeptember 24-én egyaránt a Hunyadi Lászlóval nyitotta meg évadát a Csokonai Színház.

Nyitány

Debrecenben több mint 200 esztendeje (pontosan: 1802 óta) ismert a műfaj, a teátrum operatagozata csaknem 60 éve (1952 óta) prosperál. A társulat szellemi műhelyéből 168 önálló produkció került ki, s azokkal több mint 2900 alkalommal léptek elénk. A Csokonai Színház operistái a megalakulástól eltelt évtizedek alatt „kinevelték” értő törzsközönségüket, immár a hatodik generáció ismerkedhet a városban a műfajjal.

Akadts olyan szezon e három tagozatos színházban (2002/03), amikor az évad egyetlen művészi (azaz: nem csupán művészeti jellegű) alkotása egy Wagner-opera volt. Sőt, akadt olyan szezon (1987/88), midőn Violetta és Alfréd végső – végtelen mélyről fölszakadó – szerelmes sikolya, ez a *Traviatából* megidézett néhány másodperc jelentette az évad egyetlen (!) katartikus pillanatát. Nem emlékezhetni viszont arra, hogy a muzsikusoknak szégyenkezniök kellett volna dicstelenül hanyag, érték nélküli időszakok miatt.

I. felvonás – Hunyaditól Hunyadiig

Vizsgálódásunk előzménye 1993-ra nyúlik vissza: Lengyel György harmadik debreceni vezetői korszaka egyik legfontosabb stratégiai feladatának tartotta helyreállítani az operajátszást. Ez megtörtént; a közönséget lebecsülő, úgynevezett „szórakoztató színházi projektum” 1990/91-es mélypontjáról (midőn egyetlen premierrel pipálták ki a műfajt) rögtön elmozdulva, igazgatásának idején szezononként átlagosan 3 bemutatót és 54 operaelőadást állíttatott, illetve állított színpadra. Utolsó rendezésére, az írás élen említett Hunyadira (amit – tekintettel a millenniumra – a Bartók Rádió egyenes adásban közvetített) tíz év múltán is szívesen emlékszünk. Lengyel tanár úr (1993–99 közt Kocsár Balázs zenei igazgatóval) jó irányba vitte a zenei színház ügyét, s fokozatosan felépített operatársulatának biztos jövője lehetett.

EGYENLETES SZÍNVONALON. Csutka István vezetése alatt a legkiegyensúlyozottabb teljesítményt – sokak számára meglepő módon – az operatársulat mutatta: a premierek fele országos figyelmet kelt(het)ett. Ha leszámítunk két rendezői túlkapást (*A varázsfuvola*, *Attila*), bármelyik produkciót bátran ajánlhattuk érdeklődő ismerőseinknek; csalódás nem érthette őket, garancia volt erre az operaelőadások egyenletes színvonala. 2001–06 között négy magyar opera (Erkel Ferenc: *Bánk bán*, Bartók Béla: *A kékszakállú herceg vára*, Kodály Zoltán: *Székellyfonó*, Vajda János: *Mario és a varázsló*), három Mozart-mű (*A varázsfuvola*, *Idomeneo*, *Figaro házassága*), két-két Verdi- (*Nabucco*, *Attila*), illetve Wagner-zenedráma (*Lohengrin*, *A bolygó hollandi*), valamint Cimarosa (*A titkos házasság*), Prokofjev (*Eljegyzés a kolostorban*) és Gounod (*Faust*) egy-egy alkotása került színpadra.

Öt évadon át a tagozat 14 bemutatót tartott, s ha hozzászámoljuk a Csokonai Színház Énekkara önálló produkcióját (amellyel 2004-ben részt vett a Miskolci Nemzetközi Operafesztiválon), szezononként három premiert, átlagosan 40 előadást prezentált Debrecenben. Vezető karmesterként heten kaptak pálcát: Somos Csaba négy, Kocsár Balázs három, Kaposi Gergely és Philippe de Chalendar két-két alkalommal, Sörös Cecília, Kollár Imre és Oberfrank Péter egy-egy ízben.

A produkciókat 12-en állították színre (két-két lehetőséghez Alföldi Róbert és Tóth János jutott); két színész (Varga Éva és a vészhelyzetben beugró Csutka István), valamint három rendező (Bodolay Géza, Harangi Mária és Toronykőy Attila) debütált. Csutka Európa felé is nyitott: az *Idomeneót* olasz (Antonio Petris), *A bolygó hollandit* német (Michael Sturm) rendező gondolta el. (*A Faustot* a francia Jean Hiernier vállalta, majd mondta le.) Az előadások látványvilágáért 13-an feleltek, közülük Gyarmathy Ágnes (három díszlet- és hét jelmezterv), valamint Libor Katalin (öt jelmezterv) dolgoztak leggyakrabban a rendezőkkel.

A debreceni társulat több esetben országos érdeklődést váltott ki. A ritkán reper-toárra kerülő kortárs-darab (*Mario és a varázsló*), a hosszú idő után színpadra állított két Wagner-zenedráma (*Lohengrin*, *A bolygó hollandi*), valamint az operafesztiválon játszott Bartók-mű (*A kékszakállú herceg vára*) kiváló szakmai fogadtatása, miként az *Eljegyzés a kolostorban* és az *Idomeneo* kuriozitása ráirányította figyelmet a Csokonai Színházban folyó munkára.

A mutatottak alapján – valamint a színház igazgatójának koprodukciós taktikája nyomán – 2005 nyarára addig soha nem tapasztalt fogadókészség ösztönözte operatársulatunkat: három rangos fórumon mutatkozhatott meg – a Debreceni Filharmonikus Zenekarral egyetemben. A fővárosban bemutatott *Attilát* újravívta nyári fesztiváljára a befogadó partner, a Szabad Tér Színház; ismét a Margitszigeti Szabadtéri Színpadon adták elő Verdi ritkán játszott zenedramáját. A *Lohengrin* előző évi

sikere után újra debreceni muzsikussal népesült be a Fertőrákosi Barlangszínház; a Wagner–Liszt Fesztiválon részleteket adtak elő a *Lobengrin* és *A bolygó hollandi* című operákból. (A német nyelvű koncertet fölvette a Bartók Rádió.)

A Kelet–Közép–Európa operaéletének legjelentékenyebb eseményévé vált „Bartók+...” Miskolci Nemzetközi Operafesztiválon ezúttal a Csokonai Színház prezentálta ’A’ Bartók-estet. A fesztiválszervezőkkel koprodukcióban készült opera- és balett-bemutatónak (*A kékszakállú herceg vára*, *A csodálatos mandarin*) zajos szakmai- és közönségsikere volt, ám a Bartók-örökségnek az opera Alföldi Róbert rendezte előadásáról feldúltan távozó „képviselője” másnap letiltatta a produkciót. A debreceni publikum pedig megfosztott a nemzetközi mércével mérhető, a társulatot is inspiráló élménytől.

MERÉSZ, IGÉNYES ÉVADOK. Kocsár Balázs zenei igazgató különlegességeket kutató, átgondolt muzikális plánuma és a hazai operajátzás megújítását fővállaló Vidnyánszky Attila színidirektor erőfeszítései bátor és magas színvonalú repertoár kialakulásához vezettek. Ma már nem túlzás azt állítani: a hazai operajátzás egyik fellegrája – a fővárosi Ybl-palota mellett – a debreceni teátrum.

A 2006–10 között kialakuló új műsorrend fele az olasz operarepertoárból való: Puccinitől három (*Tosca*, *Manon Lescaut*, *Turandot*), Verditől két (*A végzet hatalma*, *Aida*), Donizettitől pedig egy művet (*Lammermoori Lucia*) játszottak. Az unikális szláv ciklusban Smetana (*Az eladott menyasszony*), Dvořák (*Rusalka*) és Muszorgszkij (*Borisz Godunov*) darabjait szólaltatták meg, s ezek mellett Erkel (*Bánk bán*), Mozart (*Szöktetés a szerájból*), valamint a kortárs francia szerző, Alagna (*Egy halálraitélt utolsó napja*) egy-egy alkotása kapott hangot.

Négy évad alatt a tagozat 12 bemutatót tartott, szcenírozott formában színpadra állított még két oratóriumot (Rossini: *Mózes*, Liszt: *Krisztus*), egy opera-keresztmetszetet (Mozart: *A varázsfuvola*), és felújította Verdi *Nabuccóját*. Évadonként tehát átlagosan négy premiert, általában 33 előadást hozott létre Debrecenben. Kocsár Balázs karnagy 12 művet dirigált, mellette Blázy Lajos két, Bartal László illetve Kesselyák Gergely egy-egy alkalommal vezényelt.

Vidnyánszky Attila művészeti vezető négy operát állított színre, a hat külföldi rendező (az orosz Szergej Maszlobojcsikov és Viktor Rizsakov, a lengyel Andrzej Bubień, az angol Tim Caroll, az olasz Marco Spada és a francia Nadine Duffaut) pedig hetet. Az egyetlen hazai vendég Novák Eszter volt. Ebben az időszakban 15 tervező dolgozott a rendezőkkel, közülük az ukrán Olekszandr Bilozub (Alekszandr Belozub) négy alkalommal.

Már az első évadban élre kívánczolt a tagozat teljesítménye, mert valamennyi bemutatójával reprezentálta a korszerű operajátszás perspektíváit. A nemzetközi rendezőgárda eredeti koncepcióval közelített a zenedrámákhoz, az izgalmas produkciók éppen ezért kerülhettek közel a reménybeli új közönséghez, például a fiatalokhoz. Míg a vidéki operatársulatokról egyre kilátástalanabb híreket lehetett hallani, s a „konszolidált” Operaház sem volt képes több premierre, mint a debreceni társulat; addig a Csokonai Színházban újraéledni látszott a műfaj.

A következő szezonban például a Magyarországon zenedrámákat (is) vállaló teátrumokban összesen 12 operát állítottak színpadra. Pécsen, Szegeden, Győrben és Miskolcon egyet-egyet, a Magyar Állami Operaházban és a Csokonai Színházban négyet-négyet.

A „királyi” operától Debrecenbe érkező, annak főrendezőjeként (Wagner mellett) Janáčeket, Sosztakovicsot és Sztravinszkijt színre állító Vidnyánszky Attila úgy vélekedett, hogy nem helyes út, ha csupán klasszikusokat játszanak, vagy az Operaház repertoárját „követik le”, szükség van az általuk fölfedezett kuriózumok bemutatására. Így is történt: *Az eladott menyasszony*, a *Ruszalka*, a *Borisz Godunov*, valamint az *Egy halálraítélt utolsó napja* jószereivel ismeretlen muzsikája is beköltözött az olasz romantikában otthonos tagozat és annak a déli dallamvilágban járatos törzsközönsége zenei élményei közé.

A speciális karakterű operákat is repertoárba emelő Kocsár Balázs az orosz, angol, lengyel, olasz és francia vendégrendezők közreműködésével, számos külföldi magánénekes fölléptével, európai horizontot nyitott az operatársulat újratereztése, a leendő zenei színház fundamentumának lerakása érdekében. A tagozat egyenletes teljesítményét az ő művészi igényessége és nemzetközi kapcsolatai garantálták. (A muzsikák egyben a Debreceni Filharmonikus Zenekar művészeti vezetője, s ez jót tett a színház és zenekar harmonikusabb együttműködésének.)

Vidnyánszky első debreceni operarendezése, *A végzet hatalma* a XVI. Nyári Operafesztivál nyitóelőadása volt. Fennállása óta először szerepelt társulatunk az Állami Operaházban, s ott visszatérő vendég lett. Otthonra lelt a nemzetközi rangú Miskolci Operafesztiválon, a Gyulai Várszínházban, a Margitszigeti Szabadtéri Színpadon – egy híján (*Szöktetés a szerájból*) valamennyi produkcióját örömmel fogadták, (el)várták a hazai seregszemlén.

A *Lammermoori Lucia* – rendkívül hosszú idő, úgy négy évtized óta először – külföldön, egy lengyel operafesztiválon vendégszerepelt, arra pedig, hogy egy külföldi muzsikák operáját először debreceni színpadon hozzák létre, s mutatják be, még nem volt példa a városban. Végül az *Egy halálraítélt utolsó napja* elsőpró diadalt aratott a Mezzo Televízió nemzetközi versenyének döntőjében: a megszerezhető négy díjból

hármat elnyerve kapcsolódhatott be az operaélet nemzetközi véráramába. Az előadást a Mezzo 39, a Duna tévé 70 országba közvetítette – a kortárs mű befogadása így vezetett a debreceni opera kimozdulásához.

II. felvonás – Hazai hangok

Lengyel György igazgató-művészeti vezető 2000-ben még szerződtette Fodor Ildikót, s az évad végén (szinte) komplett operatársulatot hagyott hátra utódainak. A színházban 14 magánénekes: Bódi Marianna, Fodor Ildikó, Mohos Nagy Éva, Simon Katalin, Sudár Gyöngyvér, Tóth Adrienne és Váradi Zita, illetve Balogh László, Böjte Sándor, Busa Tamás, Tréfás György, Urbán-Nagy Róbert, Ürmössy Imre és Wagner Lajos állt alkalmazásban. A direktor évadonként még 10 szerepre szerződtetett vendégművésszel és 34 tagú kórossal dolgozott, hét karmesterből és korrepetitorból álló stábjával.

KERINGŐK A TAGOZATBAN. Lengyel ciklusainak lejártával távozott a tagozat vezérkara: Bartal László zenei igazgató, Kéring László karigazgató–operai ügyvivő, Rácz Márton karmester–korrepetitor, valamint Krajczár Pongrác szervezési osztályvezető is, aki volt énekesként „toborozta” az operaelőadások közönségét.

Csutka István igazgatói kinevezése riadalmat keltett az operisták körében, tartottak a más zenei világból (a musical, a show-tánc, azaz: a színházi szórakoztatóipar területéről) érkezett direktor szándékaitól. Aggodalmuk nem igazolódott, a direktor rögtön demonstrálta szándékait: már az első évadban hét magánénekes érkezett a társulathoz, több, mint ahányan (Balogh László és Tóth Adrienne) távoztak. A Csokonai Színház új vezetőségének gesztusai – miszerint „éranytó” előadásként *A varázsfuvola*-val kezdett, s a közreműködők közt tucatnyi új névvel lehetett találkozni – jelezték, hogy alaptalanul terjedt a városban az operajátszás jövőjének bizonytalanságát jósoló vélekedés.

A színész-direktor regnálása (2001–06) idején egymást követve négy (!) zeneigazgató volt felelős a tagozat művészi munkájáért. Sorrendben: Kaposi Gergely, Blázy Lajos, Somos Csaba és végül Philippe de Chalendar, miközben egy évadra föltűnt Kocsár Balázs is, mint az operatagozat vezetője. (A karigazgató személyében „csak” egy változás történt: Lovas Gabriellát 2003-ban Pálincás Péter váltotta, aki azóta is prosperál.) Ez a fajta vércsere jellemezte Csutkát a teátrum más területein is, „aligazgatók” jöttek-mentek... Ezt itt nem minősítjük, csak jelezzük, hogy az operatársulat első

négy évtizedében, 1952–1993 között mindösszesen három (!) muzsikus (Blum Tamás, Rubányi Vilmos és Szabó László) látta el ezt a tisztet...

Csutka öt szezon alatt egy egész társulatra való énekest szerződtetett, ám közülük csupán négyen: Domoszlai Sándor, Kocsis László, Molnár Andrea és Újvárosi Andrea maradtak meg a színházban. Az erőteljes – és kezdetben sikeresnek tetsző – fiatalítás mégsem vezetett messzire. 2005 körül már tudomásul kellett venni, hogy a szerény létszámú magánénekesi gárda (akkor épp’ tucatnyian voltak, közülük hárman nyugállományban) képtelen sokrétű kihívásnak megfelelni, s a továbblépés reményében meg kell erősíteni a tagozatot. A nagyvonalú plánumok – a város három zenei intézményének közös művészeti vezetése, a Kodály Kórus színházi szolgálatba való bevonása – mellett erre is ki kellett (volna) terjednie a figyelemnek. Új tagok szerződtetésével, viszonylag állandó vendégművészek meghívásával, esetleg az alakuló debreceni operastúdió professzionalizálásával.

Később egészen más irányba vezetett a tagozat útja. Az új igazgató, Csányi János 2006-ban kilenc állandó szerződéssel foglalkoztatott magánénekesrel, ugyanennyi korrepetitor-énekmesterrel, s megerősített, 40 tagú kórossal képzelte el az operatársulatot, melynek átalakítását hosszabb folyamatnak vélte. Bevezette a „tisztelőbeli társulati tag” státusát: Mohos Nagy Éva, Sudár Gyöngyvér és Újvárosi Andrea lett „a színházhoz erősen kötődő vendégművész”, s Bódi Marianna, Bójte Sándor, Molnár Andrea, Tréfás György, Ürmössy Imre és Wagner Lajos mellé Nyári Zoltánt szerződtette.

Az esztendőre bekövetkező pénzügyi anomáliák után gyökeresen megváltozott a helyzet, azóta az operatagozat szerkezete meglehetősen különös. A Magyar Állami Operaház után a Csokonai Színházban található a legnépesebb, 40 tagú kórus, a színház 6 karmestert és korrepetitort foglalkoztat, ám az operát (is) játszó hazai teátrumok közül egyedül itt nincs állományban egyetlen magánénekes sem. A debreceni szólisták nem közalkalmazottak, (szerepre) szerződéssel kötődnek a társulathoz. Csakúgy mint a külföldről, az Operaházból, Szegedről érkező vendégművészek, vagy az egy-egy szólamban szerephez jutó konzervatóriumi magánénekes szakosok, illetve a színház énekkarában feltűnt tehetségek.

AZ ÖRÖKÖS TAGOK ÖRÖKÖSEI. Lengyel György utolsó debreceni (s egyben milleniumi) szezonjában figyelmes gesztussal színpadra hívta a tegnap díváit. Hegyes Gabriella Szilágyi Erzsébet-alakítása köré rendezte a *Hunyadit*, a *Farsangi lakodalom*-ban pedig vele együtt komédiázott színházunk elmúlt évtizedeinek többi kitűnő énekesnője, örökös (vagy címzetes) tagja: Mohos Nagy Éva, Simon Katalin és Varga Magda is. Ezzel lezárult egy fényes korszak.

Operatársulatunk 2002-ben ünnepelhette fennállásának félszázados jubileumát. Csutka István az évad „különösen fontos” eseményeként tüntette föl a debreceni opera születésnapját, melyen – mint fogalmazott – „díszelőadásként kerül majd sor egy nagyszabású operagálára”. Hanem az „ünnepi műsor” szerkesztettsége, kiállítása, szervezettsége egy közepesnél picit ambiciózusabb amatőr együttes jubileumára emlékeztetett, nem pedig egy olyan, addig 2622 előadást jegyző társulaté, melyben a névvel jelzett művészek száma elérte a fél ezret. A „blama gáláját” később megismételtette a népharag, s az évfordulóra megjelent Papp János hasznos adattára, a *Fél évszázad debreceni opera-előadásai (1952–2002)* is.

Ebben a forrásban valószínűleg Tréfás György neve olvasható a leggyakrabban. Operatársulatunk emblemikus alakja 2007 nyarán, jubileumi előadáson búcsúzott hálás közönségétől, ekkor ünnepelte a Csokonai Színházban töltött 50. évadát és a saját 75. születésnapját. Debrecen Liszt-díjas díszpolgára természetesen a teátrum örökös tagja, de nemrég bevásárolták a hazai Halhatatlanok Társulatába is. Méltán, mert aki hetvenévesen Sarastrót (*A varázsfuvola*), rá egy évre Madarász Henriket (*Lohengrin*) képes énekelni, *A titkos házasságban* komédiázni, s még 75 esztendősen is színpadra áll, számos generáció emlékezetében maradhat meg.

Debrecen város legrangosabb kulturális elismerését, a Csokonai-díjat 2002-ben két, (hang)ereje teljében lévő operaénekes, Bódi Marianna és Wagner Lajos kapta meg. Bár kétféle, a társulatra jellemző úton – Bódi a zeneóvodától a konzervatórium egyetemi tagozatáig itt kapott zenei képzést, Wagner a Dunántúlról és a Kodály Kórusból – érkeztek a színházba, mindketten a nagyszerű művészpédagógus, Zádor Endre tanítványaként váltak a tagozat meghatározó énekeseivé. S ők azok, akik vizsgált időszakunk, 2000–2010 között minden egyes évadban képesek voltak kiemelkedő teljesítményre. Legyen az többször játszott Erkel-szerep (Gertrud illetve Tiborc), vagy sosem énekelt Wagner-szólam (Ortrud és Senta, Friedrich von Telramund és a Hollandi), civil pillanatok, operaénekesi allűrök nélkül, igazi színházi énekesként álltak helyt.

A debreceni énekesek közül feltétlenül ki kell emelni (egy-egy remek alakításukat megemlítve) a mindig megbízhatóan produkáló Ürmösy Imrét (Kékszakállú) és Bőjte Sándort (V. László), az ebben az időszakban beérő Ujvárosi Andreát (Judit) és Molnár Andreát (Margit), valamint a stúdiósként debütáló Balczó Pétert (Vasek), Haja Zsoltot (Fra Melitone) és Kriszta Kingát (Masenyka).

Vidnyánszky és Kocsár korán teret engedett a tehetséges fiatal énekesek kibontakozásának. A DE Zeneművészeti Kar magánének szakának tanszékvezetője, dr. Mohos-Nagy Éva vezette Debreceni Operastúdió tagjai már 2006 februárjában színpadra léphettek egy gyermekeknek készült *Varázsfuvola-keresztmetszet* előadásán,

s később – az operatagozat és a konzervatórium szerződésével – létrejöttek az együttműködés perspektivikus és professzionális keretei.

S ami még fontosabb: a hajdani operadiva tehetséges növendékei és az énekkarban pallérozódó ifjú operisták hallathatták hangjukat. (A leendő zenei színház szépreményű utánpótlás-válogatottjára épülhet például a *Háry János* színrevitele.) Meg kell becsülni őket, a fiatal operaénekesek sokat ér(het)nek a zene európai (tízszeres gázsikkal kecsegtető) piacán, s itthon is (Haja Zsolt már négy, Kriszta Kinga két darab szereposztásában fedezhető fel az Operaház 2010/11-es műsorkalendáriumában).

III. felvonás – Európa Debrecenben

Magyarországon kevés az operarendező, igazán hozzáértő jó, ha fél tucat akad. Ezt már Csutka István is felismerte, igazgatása utolsó két szezonjában három külföldi (olasz, német és francia) szakembert kért föl, s végül ketten dolgoztak a Csokonai Színházban: Antonio Pertis az *Idomeneót*, Michael Sturm pedig *A bolygó hollandit* állította színre. Ezekben az években a zeneigazgató, Philippe de Chalendar is külhoni volt, s a színlapokon, a tenorok közt pedig föl-föltűnt Xavier Rivadeneira neve.

ÉRTELMESES MULTIKULTURALITÁS. Vidnyánszky Attila művészeti vezetése idején már a repertoár nagyobbik fele (12 bemutató közül 7) külföldi rendezők munkája. Szergej Maszlobojcsikov a *Toscát* és a *Manont*, Tim Caroll a *Szöktetést*, Andrzej Bubień *Az eladott menyasszonyt*, Marco Spada a *Lammermoori Luciát*, Nadine Duffaut az *Egy halálraítélt utolsó napját*, Viktor Rizsakov pedig az *Aidát* gondolta s dolgozta ki Debrecenben.

A rendezők általában magukkal hozták stábjukat (dramaturgot, tervezőket, aszisztentst), a színház pedig vendégénekesek szerződtetésével erősítette meg a produkciókat. Mirko Matarazzo (*Tosca*), Annalisa Carbonara és Tae Sung Jung (*Manon*), Domenico Menini (*Lucia*), Donita Volkwijn és Csul Jun Kim (*Egy halálraítélt*), Francesca Provvionato, Jelena Ajuseva, Annalisa Carbonara és Tae Sung Jung (*Aida*) megszerzése, az olasz, a koreai és a dél-afrikai születésű amerikai szólisták szerepeltetése színesítette-gazdagította az előadások hangzását, némelyikük alakítása a szezon szenzációjának bizonyult.

A társulat mind gyakrabban vállalkozott arra, hogy eredeti nyelven tanulja be a műsorra tűzött operát. A szöveges zeneműveket voltaképpen felesleges „szinkronizálni”; még a színpadra szánt alkotások esetében is elegendő fogódzó az elhangzottak (szóla-

mokra bontott) feliratozása és a szituációkat korrekten leíró műsorfüzet. Ezek figyelemmel kísérése ugyan némiképp elidegenítő – ám a prozódiai döccenőkkel terhelt, néha kevésbé muzikális fordítás, valamint az operisták nem ritkán követhetetlen énekbeszéde még inkább az. Ám a zeneszerző nyelvén hallható előadás (az esetleges debreceni akcentussal együtt is) visszavezet a muzsikához, s ezúton a mű megértéséhez.

Kocsár és Vidnyánszky érezhetően kerüli a provincializmus veszélyét. Ez a fajta multikulturalitás operatagozat esetén teljesen természetes – a zene nyelve nemzetközi. De azért másról is szó van. „A vendégrendezők meghívásakor két szempont vezérel – nyilatkozta a direktor a 2007/08-as évad végén, a Debrecen hetilapban. – Elvárható minőséget hozzanak, s hozzánk hasonlóan nemzet(ek)ben gondolkodó alkotók legyenek. Örülök, hogy rendre elfogadják hívásunkat (és visszahívásunkat), mert a társulat tagjai (és természetesen a nézők is) új és új, termékenyítő színházi metódusokkal találkozhatnak. Értékes tapasztalatunk, hogy milyen alázattal viszonyulnak az itteni munkához. Ők döbentenek rá bennünket a magyar színház erejére, például arra is, hogy a nemzeti karakterünk okán milyen értő (intellektuális és/vagy emocionális) néző a magyar.”

MÁS FÉNYTÖRÉSBEN. Vidnyánszky Attila mint rendező is szívesen dolgozott külhoni vendégművészekkel. *A végzet hatalmában* Verdi véreit: Tiziana Caruso és Mirko Matarazzo kettősét, a *Turando*-ban a szintén olasz Annalisa Carbonarát, valamint az orosz Jelena Ajusevát és a koreai Tae Szung Jungot, a *Borisz Godunov*-ban pedig Muszorgszkij muzikális utódait: Nyikita Sztorozsevet és Makszim Kuzmin-Karavajevet nyerte meg: énekeljenek az európai operajátszás debreceni színpadán!

A tér zeneiségéről eredeti módon vélekedő rendező értő alkotótársa mind a négy produkcióban az ukrán tervező, Olekszandr Bilozub volt. A táblaképszerűséget és a naturalizmust elvető színpadtervek mindig a tér élményéből indulnak ki, plánumaikban a tér a mozgó világ drámai cselekvésekben lényegre törő térénuma. Az összehúzó (intim) és a kitáguló (totális) terek váltakozásának ritmikus kezelésével, a plasztikus látvánnyal és a poétikus szín- (és fény-) dramaturgiával érik el, hogy „játsszik” a terük az időben. A történelmi korokban és a személyes sorsok pillanataiban.

Vidnyánszky rendezőként mindent megtesz, hogy kibogozza az operalibrettók szövevényeit, s a verbális elemek héja alól kibontsa a szenvedélyek zigótáját. Rendezéseiben nem a történet a fontos, hanem a téma. Például az emelkedett férfibarátság (*A végzet hatalma*) vagy a triumfáló szerelem (*Turandot*), a magyarság sorsdrámája (Bánk bán) vagy a végzetes büntudat drámája (*Borisz Godunov*).

Rendezéseinek legfontosabb jellemzője azonban az operák tradíciókat követő, kortárs interpretálása. Mert az eredendően újító szándékú művészek képtelenek arra,

hogy elővéve egy darabot, egyszerűen lejátszassák azt az uralkodó színházi kánon szerint. Nem találnak benne szellemi izgalmat. Az igazán öntörvényű színházművészek alázata éppen abban áll, hogy mélyre hatolva teremtik újra, s láttatják más fénytörésben az akár ezerszer színpadra állított alkotást is.

Ezt teszi Vidnyánszky Attila mint rendező, s mint az operatársulat jövőjéért felelős direktor. Szerinte is az operatagozat igazolja legmarkánsabban törekvéseik életképességét. Öt éve félházak előtt mentek az operák, „ősz fejek ültek a nézőtéren”, ma pedig „már egy Ruzsalka is szépen megtelik fiatalokkal, az Aida pedig tele van”.

A Csokonai Színház 2010/11-re már 4 előadásos operabérletet hirdethetett. Kocsár Balázs zenei igazgató nagy ívű plánuma egy 10 műből álló repertoár kialakítása és – az eddigiek megduplázásaként – évi 70 (!) operaelőadás létrehozása. A repertoár tulajdonképpen kialakult, utóbbihoz még évek kellenek.

Verdivel szólva: „il tempo decidera” – az idő majd eldönti. A holnap operalátogatói bizakodóan várakozó állásponton vannak.

Az operatársulat bemutatói

(2000-2010)

2000/2001

Erkel: Hunyadi László
Poldini: Farsangi lakodalom
Rossini: Hamupipőke

2001/2002

Mozart: A varázsfuvola
Vajda: Mario és a varázsló

2002/2003

Cimarosa: Titkos házasság
Wagner: Lohengrin
Kodály: Székely fonó

2003/2004

Prokofjev: Eljegyzés a kolostorban
Mozart: Figaro házassága
Verdi: Nabucco

2004/2005

Verdi: Attila
Erkel: Bánk bán
Mozart: Idomeneo

2005/2006

Bartók: A kékszakállú herceg vára
Wagner: Bolygó hollandi
Gounod: Faust

2006/2007

Puccini: Tosca
Mozart: Szöktetés a szerájból
Verdi: A végzet hatalma

2007/2008

Smetana: Eladott menyasszony
Puccini: Manon Lescaut
Donizetti: Lammermoori Lucia

2008/2009

Erkel: Bánk bán
Dvorák: Ruzsalka
Puccini: Turandot

2009/2010

Alagna: Egy halálraítélt utolsó napja
Verdi: Aida
Muszorgszkij: Borisz Godunov

A „köz értéke” vagy a „réteg kultúrája”?

*Diskurzus a zenei nevelés időszerű kérdéseiről
és a „fél-anyanyelvűség” veszélyeiről*

„*A művészetek a jövő ügynökei*” mottó jegyében rendeztek környezetvédelmi világtalálkozót a '80-as évek végén Rio de Janeiróban. Nemcsak a széplélek-vágy, de nyilvánvalóan a tapasztalat is munkált a szemléletkifejező mottóválasztásban ott, ahol ökológiáról volt szó és élet-egészségről, természet-egészségről – tehát nem művészek találkoztak, hanem természettudósok, környezetvédelmi szakemberek tanácskoztak. Erre ma is oda kellene figyelniük az oktatáspolitikának vagy a nagypolitikának formálóinak. A helyzetet skizofrénia jellemzi: szóban fontosnak ítéljük a művészeti nevelést, mégis a haszonelvűség kezdi uralni a döntéseket.

E skizofrén helyzettel jellemezhető a mai zeneoktatás is. Egyrészt a szakma pontosan tudja, hogy a jó zeneoktatásnak milyen ember- és társadalomformáló ereje van, másrészt viszont annak vagyunk tanúi, hogy minimálisra csökkent a közoktatásban az ének-zeneórák száma, zsugorodnak a zeneiskolák, és a zenei nevelés társadalmi megbecsültsége is mélypontra jutott.

A jelenség két, vagy akár több évtizedre visszanyúló folyamat, a nyolcvanas évek végén elindult értékválság egyik következménye. A társadalom művészetekhez való viszonya megváltozott. Egy olyanfajta pragmatikus elváltozás tapasztalható a társadalmi közgondolkodásban, amely inkább a haszonelvűség felé halad. Ugyanakkor a művészetoktatás még a haszonelvűség szempontjából is kiállná a próbát, hiszen olyan képességeket fejleszt ki az emberekben, amelyek lényegesen javítják a munkaerő minőségét, ezáltal a különböző foglalkozási területeken is jól kamatoztathatók.

Nincs Kodály, aki tekintélyével el tudta érni, hogy az aktuális politika fölismerje: a zeneoktatás olyan képességfejlesztő terület, amellyel egyrészt befolyásolható a társadalom tudata (hiszen az akkori kultúrpolitikának ez volt az egyik célja), és kifejleszthetők olyan képességek, amelyek a zenei tehetséggel nem rendelkező emberben nem jelennek meg, mert nem végzik ezt a tevékenységet.

A rendszerváltozás olyan profitorientált gazdasági rendszert hozott, amely a társadalmi tudat szinte minden szféráját áthatja, tehát mindenhol az a kérdés: mi belőle a hasznunk. A haszon fogalma is a közvetlen pénzbeli hasznot jelenti.

Az oktatásnak bizonyos szférái igen, de a művészeti oktatás nyilvánvalóan nem közvetlenül termeli meg azt a pénzügyi hasznot, amelyet a befektetés ellenében vá-

runk tőle, hanem egy olyan tudatállapotú és olyan képességű társadalmi csoport révén, amely egyébként produktívitasában, kreatívitasában, kombinációs és asszociációs készségeiben, különböző személyiségjegyeiben (pl. figyelem, emlékezet stb.) az átlagosnál fejlettebb lehet.

A zeneoktatás, a zenei nevelés háttérbe szorulása a nyolcvanas években kezdődött, akkor már jól érzékelhető értékválság egyik markáns és konkrét „eredménye”, s ma már ott tartunk, hogy az intézményi összevonásokkal működő művészeti alapiskolában a zene már csak az egyik művészeti ág, és nem beszélhetünk *a zeneiskoláról*. E folyamatokat a rendszerváltozáshoz kötjük, úgy gondolva, korábban volt egy magas irányság a magas kultúra felé, amely az elmúlt két évtizedben elgyöngült, s a közvetlen hasznosság elve értékelődött föl – merthogy más társadalmi-gazdasági formába kerültünk, és az állam-szocialista értékrenddel szemben a kapitalista értékrendet vettük át.

Kérdés: Európa fejlett demokráciáiban, ahol már több évszázada kapitalizmus van, Franciaországban, Hollandiában vagy Németországban, ahol szemléletvezető a profitorientáltság, vajon a művészeti nevelés pozíciója ugyanígy a megtúrt kategóriában van-e, vagy ott mégis történt valami?

A tapasztalat kettős képet mutat. A társadalmi közgondolkodás egészen más, mint Magyarországon az elmúlt húsz évben. A polgári forradalmak idején létrejött a feudalizmussal szemben egy olyan társadalmi réteg, amely megengedhette – sőt, státuszjelölő volt, hogy megengedhesse – magának az arisztokrata életmódot (bár kezdetben politikai hatalom nélkül). Ez a „megengedhetem magamnak” gondolat választja el a nyugat- és kelet-európai társadalmi gondolkodást.

Nem szeretünk ugyanakkor arról az árnyoldalról beszélni, amely éppen a bolognai felsőoktatási szisztéma kialakítása során vált érzékelhetővé. Európában a bolognai oktatás nem mindenütt három plusz két éves rendszerű – Németország az egyik példa, ahol az alapképzés négyéves. Ott a zenei szakképzés rendszere nem létezik. Az egy évvel hosszabb bachelor fokozat arra szolgál, hogy a fölveteket megpróbálják megfelelő szintre „felhozni”. A kultúrához való viszonyt, a „mert megtehetem” attitűd jellemzi, és a „státusz” része a „büszkeség” is, hogy támogathatnak egy művészeti iskolát vagy fesztivált. Az oktatási rendszerben ugyanakkor – ez Franciaországra vagy Nagy Britanniára is igaz – csak az elit intézmények teljesítik a zenei neveléstől elvárható követelményeket.

Az Egyesült Államokban, Bloomingtonban, az ottani zenei felsőoktatási rendszer működését kutatva, ugyanez tapasztalható: a tehetség fölfedezésétől kezdve a szakképzés rendszere nincs kiépítve; tagállamonként különbözik, hogy milyen szinten nincs, akár az alapszintű zeneiskolai képzés sem. Tehát: „bezzeg nyugaton” is vannak

olyan jelenségek, melyek a hazainál lényegesen alacsonyabb szintre utalnak. De mivel a kapitalista rendszerek pénzügyi bázisai képesek elitkultúrát vásárolni, ez számos kelet-európainak jelentett egzisztenciát.

Az élvonalbeli művészek jó része nem nyugat-európai születésű, nem nyugat-európai zenei intézményekben nőtt föl. Ismert az orosz zenei képzés igen magas színvonala – de a magyaré és a lengyelé is. A kelet-európai zenei műhelyekben képzett kiváló muzikusok nyugaton viszonylag könnyen kaptak lehetőséget: az itteni magas színvonalú képzésnek köszönhetően az innen származó hangszeresek szép számmal megtalálhatók a különböző zenekarokban, Tel-Avivtól Bostonig.

Az utóbbi húsz év pragmatizmusa azonban „zuhanórepüléshez” vezetett, s úgy tűnik, ez ma is tart. Folytatódik-e, folytatódhat-e még? Vajon ez csak a szűkebb zenei társadalom és a magas kultúrát még féltő, egyre vékonyabb réteg gondja vagy az egész társadalomé?

Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a zenéről a társadalom általában úgy gondolkozik: az lehet „bármi, amit hangszereken hallunk”. A társadalom 98 százaléka nem képes megkülönböztetni a szórakoztatást a zeneművészettől, nem ismeri a művészeti nyelvet. S arra bizony a ma gyakran vezető pozíciót betöltő zenészek is elfelejtenek utalni, hogy a művészet sajátos nyelven látja és fejezi ki a világot. A problémát tehát csak egy szűk réteg ismeri föl, ám veszélyes gondolatnak tartjuk, hogy a politikai közgondolkodásban is divatossá válik a „rétegekultúra” emlegetése. Mihelyt a közgondolkodás része lesz a *rétegekultúra* léte, finanszírozása is nyomban veszélybe kerül, mert nem a „köz értéke”, hanem egy „réteg kultúrája”, tehát kimondható, hogy „azt a réteget most nem finanszírozzuk annyira, mikor a társadalom többi rétege nehezen él”.

Ha elfogadjuk, hogy a zenei kultúra egy szűk réteg érdeke és értéke, annak végzetes következményei lehetnek. S ama állításnak, miszerint a valóság pragmatizmusa oda szegényítette a közgondolkodást, hogy úgy tűnik, most csak egy réteg számára van mondandója a zeneművészetnek, ellentmondanak az olyan iskolai tapasztalatok, melyek arra mutatnak, hogy a nem zenésztehetséggel megáldott gyerekek is rendkívüli fogékonyságot mutatnak, ha hozzáértő a zenével való kapcsolat kiépítése.

Kérdés marad viszont, hogy a „minőségi zene” a „nagy”, a „komoly” zene vajon nem mindig egy szűk réteg kulturális fogyasztási szokásait jellemezte-e? Hogy ez nem csak az utóbbi húsz évben alakult így. A két világháború között a polgári réteg státuszszimbólumaihoz tartozott, hogy „szépen kiöltözve elmegyünk” a Filharmóniába, Zeneakadémiára, ez viszont nem jelenti azt, hogy a komolyzene iránti érdeklődés és a komolyzene „fogyasztása” ne mindig csak egy viszonylag szűk, iskolázott réteg privilégiuma lett volna.

A táncművészet vagy a festészet iránt is abból a körből érdeklődnek többen, ahol az erre való affinitás, készség, érdeklődés kiépülhetett a tehetség vagy oktatás révén, illetve éppen azért, mert státuszszimbólum. Az, hogy a koncertek közönségének létszáma hogyan és mikortól csökkent, elég pontosan jelzi, mikortól kezdett szűkülni a társadalom azon részének létszáma, amely valóban személyes kapcsolatot érez a zenével. Torzítja a képet, hogy a „konzerv” (CD-n megvásárolható) zene könnyű hozzáférhetősége miatt nem tudjuk megmondani, milyen nagy a valódi létszáma a komolyzene iránt érdeklődőknek.

A főnti dilemmára kétféle módon lehet válaszolni. Széttárhatjuk a kezünket: igen, a komolyzenéhez zenei előképzettség, intelligencia és érdeklődés szükséges. Másrészt a folyamatot befolyásolni is lehet, sőt, kötelező! Miért van az, hogy egy egyetemen működik művészettörténeti tanszék, ám annak profiljába nem tartozik bele a zene-művészet? Így csak „képzőművészet-történeti” tanszékről beszélhetünk. Miért természetes, hogy az irodalommal megismerkedjen a gyermek, a zenével viszont ne? Ez a gondolkodásmód lapul az énekórák számának csökkenése mögött.

Nem kell énekesnek lenni, nem kell zenésznek lenni, de ha az iskolában nem alakítjuk ki a zene iránti affinitást, akkor nem várhatjuk el, hogy a gyermek zeneszerető, zeneértő felnőtté váljon. (*„Volt olyan feladatom, hogy általános iskolában abszolút képzetlen gyerekeknek népzenei, komolyzenei stílusokról egy-egy rendhagyó énekórát kellett tartanom, s ráadásul huszadik századi zenével kezdtem. A gyerek számára etalon az, amit akként állítanak be. S én sem nagyon hittem a fülemnek, amikor Sztravinszkij Tavaszi áldozat című művét, ami nem tartozik a könnyű huszadik századi zenék közé, a gyerekek meghallgatták, s azt mondták, még egyszer szeretnék meghallgatni. Nagyon egyszerű, faluai általános iskolás gyerekek.” – D. M.)* Az alapfokú oktatásban dől tehát el, hogy a zene valóban réteggkultúra marad-e, vagy mint művészet, látásmód, nyelvezet valódi fogyasztói igénnyé válik-e a társadalom szélesebb rétegei számára.

A Kodály Zoltán nevéhez fűződő zenei-nevelési koncepció tengelyében az ének, a *vox humana*, méghozzá az archaikus és nem archaikus parasztdal, a népzene áll. Ilyenek a mai énekeskönyvek is. Vajon nem magyarázza-e a népdal alacsony kedveltségét az, hogy a gyerekeket olyan másodlagos környezet veszi körül, amelyben mindazokat a természeti képeket és természeti élményeket, amelyek a népdal lényegét képezik, nem tudják hová kötni, ezekről nincs saját élményük? A *„Megrakják a tüzet, mégis elaluszik, nincs az a szerelem, aki el nem múlik”* hogyan lesz érthető, ha valaki soha nem élte át, hogy a (tábor)tűz körül hasal. Az ilyen élmények redukálódása – s nem csak városi környezetben – vajon nem ad-e részben magyarázatot arra, hogy a gyerekek nem tudnak kapcsolódni ehhez az archaikus, természeti képekkel telített zenei világhoz?

A fölvetett kérdés igen mély. A Kodály-koncepció megszületésének időszaka rendkívül fontos a magyar identitás kialakulásában. Kodály a magyar folklórt és az általa hordozott értéket annak a század eleji német kultúrának az alternatívájaként gondolta megjeleníteni, amely erősen áthatotta az egész kultúrát, legalábbis a zene-kultúrát. Valóban érzékelhető a folyamat, hogy az urbanizációval azok az életmódbeli jelenségek, közösségi események, amelyekhez a népdal kötődik mindennapi funkcionáltságában, lassan tényleg a „múzeum felé” indulnak. Már a faluban sem ének falusi életet az emberek. Ráadásul egy többségi idegen nyelvű országban vagy az anyaországban élő magyar kultúrában sem azonos a népzene funkciója. A más kultúrát képviselő többségi nemzettel szembeni identitást meghatározó szerepet tekintve a kodályi gondolat kétszeresen igaz: a magyarságtudatot a gyerekekben ezzel is kiválóan lehet fejleszteni.

A gyermek úgy barátkozik a zenével, hogy elkezd énekelni, s még hamarabb: elkezdenek énekelni neki. Mit énekeljen, ha nem azt, amit a természet a génjeibe évezredek óta beleszótt? A népzene – attól a lefele mozduló kisterctől indulva – olyan csodálatosan és logikusan építi fel a zenét a szöveggel együtt a gyermek számára, hogy annál jobbat nemigen találhatunk. Valóban eltávolodtunk a természettől s attól az életformától, gondolkodástól, amely népdalaink szövegeiben megőrződött. Ma már nemcsak a tájnyelvi kifejezések, archaizmusok okoznak problémát, hanem a megváltozott gondolkodásmód miatt a népzene gazdag metaforavilágát sem értjük, főképp azért, mert nem is törekszünk erre, nem gondolkozunk el rajta. Pedig „a népdalismeret hiánya fél-anyanyelvűvé tesz”.¹

El kell gondolkodnunk Angi István idézett gondolatán, hiszen a zenei anyanyelv elvesztése nemzeti létünket fenyegeti (különösen igaz ez a kisebbségben élőkre), a zenétlenség pedig életünk minőségét. Ahogyan gyermekeinket természetes, magától értetődő módon megtaníttuk beszélni, ugyanígy kellene megtanítanunk nekik „anyanyelvünk másik felét”, a zenei anyanyelvet is. 40–50 évvel ezelőtt a családokban még énekeltek, s a gyermek a beszélt nyelvvel párhuzamosan a zenei anyanyelvet is elsajátíthatta. A zenei anyanyelv ismerete azonosságtudatunkat, megmaradásunkat segítette, mert: „A magyar népdal (...) az egész magyar lélek tükre. Mint egy gyűjtőmedencébe, századokon át belefolyt a magyar érzelmi élet minden patakja, nyomot hagyott benne a magyarság minden lelki élménye, bölcsőjétől fogva: mert kétségtelennek kell tartanunk, hogy a magyar dal a magyar nyelvvel egyidős.”²

Dalaink dallami, formai tökéletessége, nyelvezetének rendkívüli csiszoltsága, tömörsége, kifejező ereje, gazdag metaforakincse a leghatásosabb eszköze a nevelésnek.

¹ ANGI ISTVÁN: *Igaz Szó*. 1970. 6. sz. In: SZABÓ CSABA: *Zene és szolgálat*. Kriterion, Bukarest, 1980, 132.

² KODÁLY ZOLTÁN: *Visszatekintés*. 1. köt. Zeneműkiadó, Bp., 1982, 34.

Nem mellékes szem előtt tartanunk, hogy a népdalok őrzik nyelvünk gazdagságát, ezért az olvasási szokások változása közben éppen a népdal lehetne az a kútforrás, amely táplálhatná elsekélyesedő nyelvhasználatunkat. Úgy gondoljuk, a gyermekdal, a népdal nem helyettesíthető. S meggyőződésünk: nem tudunk annyira belerohanni a jövőbe, hogy ha valóban értő és zeneszerető embereket akarunk nevelni – talán az utóbbi még fontosabb –, akkor e dalokat kell tanítani. Igaz, fáradságos és főképp időigényes munka a gyerekeknek elmagyarázni, hogy ez vagy az mihez kötődött eleink életében, vagy akár a mai falu életében is.

A probléma a médiában van, illetve ott, hogy mindenütt azt a fajta zenét lehet hallani, amelyik könnyen befogadható, mert nagyon egyszerű zenei eszközökkel bánik, mert ösztönökhöz – valami módon a tánchoz is –, aktuális trendekhez, divatokhoz kötődik. Erre például Finnországban az a válasz, hogy a zeneiskola a mai popzenéből indul ki. Messzebbre menve: Bloomingtonban van ilyen szak – a szórakoztatásnak azt a formáját kegyelve, amely nem tisztán zeneművészeti értékeket vállal föl, hanem háttérzeneként hallgatható, relaxáláshoz használható, s akár durva nemi ösztönöket is kifejezhet. Ha ez hallható mindenütt, ahol a gyermek megfordul, még egy szálloda hangszóróiból is, a gyermek azt fogadja el etalonnak, amit így kap. Ha az iskola ezt nem tudja ellensúlyozni, baj van! Persze, ennek zenének is megvan a maga funkciója, mint a magyar nótának.

A zenészek, az oktatásban résztvevők óriási felelőssége, hogy eme értékhierarchiákat próbálják meg tisztázni az oktatási gyakorlatban s a mindennapokban. Ez a tehetséges tanároktól függ. A Kodály-módszert is lehet rendkívül rosszul alkalmazni és szolmizációs gyakorlattokká tenni, miközben nem ez a lényeg, hanem a zenei anyanyelv használata az éneklés révén. S föl kell ismerni, hogy a népzene és a popzene közötti választást az értékválasztás képességére való neveléssel lehet segíteni.

Az értékválasztást pedig befolyásolja a zenei nevelés során kialakult zenei ízlés. Ahogy az irodalomoktatásban is megkülönböztetjük a ponyvát az igényes szépirodalomtól, a művészeti nevelésben a giccset a valódi értéktől, e disztinkciót meg kell tenni a zenében, a zeneoktatásban, a mindennapi zenei gyakorlatban is. A tanár feladata, hogy a gyerekeknek fölmutassa az értékkülönbséget, s számára azt megtapasztalhatóvá tegye. Tisztázni kell a funkciók közötti különbséget: „*ez a zene arra való, hogy... – az a zene pedig arra való, hogy...*”. Az érték-probléma a zenésztársadalmat is megosztja. Tihanyi László kérdése például az: vajon védhető-e a mai civilizációs körülmények és ízlésvilág közepette, hogy az iskolai zenei nevelést kizárólagosan a kodályi paradigmára építsük, s vajon nem kellene-e – a bloomingtoni példára visszautalva – a gyerekek által fogyasztott kultúra elemeit is behozni a zenei nevelésbe, természetesen úgy, hogy az értékek különbségére felhívjuk a figyelmet.

S vajon lehetünk-e annyira optimisták, hogy azt gondoljuk: a jó, szakszerű zenei neveléssel visszaszerezhető a társadalom számára valamennyi a veszni látszó kultúrából? A válasz nem csak szakmai kérdés. Amennyiben a társadalom nagy része alapvető megélhetési gondokkal küzd, s még a művészet oktatása is pénzbe kerül számára: önmagát tartja távol a művészeti neveléstől. Ha egy zeneiskolába csak tandíj ellenében lehet járni, sok tehetséges gyerek el sem jut oda. Értelmesebb lehet a közoktatásba jobban beépíteni a zenei oktatást és nevelést.

Ha nem vagyunk optimisták: pályánkat be kell fejeznünk. Barátságtalan gondolat, hogy köznapi beszélgetéseinket és szakmai megnyilvánulásainkat is áthatja valamilyen kultúrpeszimizmus: „*ma a gyerekek a gagyit, az értéktelent, a konzerv-zenét fogyasztják, bezzeg régen másképp volt.*” Ám azt is tudni lehet, hogy szerte a mértékadó világban (Japántól Kanadáig) nemzetközi Kodály-intézetek létesültek, kivirágoztatva a zenei nevelési koncepciót. A Kodály-módszernek jó „exportja” volt – miért kényszerülünk itthon mégis a kultúrpeszimizmusra?

A Debreceni Nyári Egyetemnek 2010-ben volt egy kététes zenei programja, azt keresve, hogyan lehet föllépni a zenei oktatással a globalizációs ártalmak ellen. Ott volt egy tizenöt fős kínai csoport, s mi természetesen igyekeztünk úgy bemutatni saját folklórunkat, hogy részben autentikus módon meg is szólalhasson élőben, illetve, illusztráltuk, hogyan jelenik meg a huszadik századi magyar műzenében, s hogyan segíti a zeneoktatás jelenlegi formáit. Ez „elemi gyönyörűséget” hozott számukra. Elmondták: a Kodály-módszert nemcsak azért tudják átvenni, mert koncepcióját hasznosnak tartják, hanem azért is, mert az ő népzenejük is pentaton alapú, tehát a módszer egésze egy az egyben áttehető számukra. (Hogy Magyarországon miért vannak durva ellenzői, nemcsak kizárólagosságát, de értelmét tagadó vélemények még a zenésztársadalomban is...?)

Minden módszer hatékonysága a módszert alkalmazók tehetségétől függ. Tehetséges, jól képzett tanárookra van szükség. Hiába kiváló zenész valaki, ha nincs meg benne az átadás képessége. A kibontakozás egyik útja tehát a képzők képzése, kezdve a minőségi kiválasztással, majd a minőségi képzéssel.

Ki kell mondanunk: a magyar tanárképzésben, ezen belül a zenetanárképzésben, súlyos hiányosságok vannak, melyeket csak tetéz a zenetanár társadalmi megbecsülésének hiánya. Az, hogy a közoktatásban heti egy ének-zene óra van, meggondolandóvá teszi a jó képességű fiatal számára, hogy a zenetanári pályát válassza: kevés esélye van az elhelyezkedésre.

Nagyon szerény tehát a motiváció, ám a zenei képzésnek bizonyítható a gazdasági haszna. A minőségi ember másképp végzi munkáját. A zenészhallgatók pályaelhagyói – a felmérések szerint körülbelül két százalék – bármilyen területre mennek,

lényegesen ügyesebbek munkatársaiknál. A magyar zeneiskolák szövetségének elnöke, Ember Csaba végiggondolta, mi mindenhez segíti hozzá az embert, ha zenei műveltsége van (ismeretek és hozzá való képességek).

Nem elsősorban a zenei tehetségről beszélünk, hanem olyan „járulékos” személyiségi jegyekről, mint az emlékezet, figyelem, stb. – E képességek megléte tehát miért hasznos a foglalkoztatónak? Mert más lesz a munka minősége. Nem kell zenésznek lennie valakinek, de azáltal, hogy az éneklés belső fegyelmével, a zenei emlékezet kombinációs készségével tisztában van, jobb munkaerő válik belőle. Csakhogy ezt nagyon nehéz fölismerni.

Ráczné Kalányosi Gyöngyi: Menyasszonyfürdetés

Sztárnak lenni

Hírnév és hírhedség dimenziói a mediatizált nyilvánosság korában

Sztárság, hírnév, hírhedség. E fogalmak elválaszthatatlanul összefonódtak hétköznapjainkkal. De vajon mi rejtőzik a „bárból lehet sztár” közhelye mögött, s mit is értünk a sztárság fogalmán? Milyen új jelenségek, jelentések rakódtak rá a fogalomra, s mindez hogyan függ össze a mediatizált nyilvánosság színterén zajló újszerű folyamatokkal?

Kétségtelen, hogy a sztárság és a hírnév még néhány évtizeddel ezelőtt is egészen mást jelentett, mint ma. Könnyen lehet, hogy manapság már csupán szemcsés, fekete-fehér filmek és fiókok mélyén megsárgult fényképek képesek megidézni ezt a hőskort, amikor Hollywood még valóban az álmok földjét jelentette. De kiben ne bujkálna némi nosztalgia e korszak után, amikor olyan bálványok tűntek fel, kiknek karizmatikus egyénisége máig ámulatba ejti a mozirajongókat és a könnyűzene szerelmeseit. Vajon mennyiben voltak ezek a sztárok mások, mint napjaink hírességei? Mi tette őket halhatatlanná és a popkultúra örökérvényű ikonjaivá? Ahhoz, hogy e kérdéseket megválaszoljuk, érdemes átgondolnunk, mit is jelentett azelőtt sztárnak lenni.

A kifejezés hagyományos értelmében a sztár olyan személyt jelöl, aki kimagasló tehetsége, egyedülálló, megismételhetetlen alkotásai és népszerűsége révén a filmművészet, a zeneművészet vagy általánosságban az előadó- és alkotóművészet széles körben ismert és elismert alakja (Maureen 2004, 11). Ebben az értelemben sztárnak lenni mindig is kiváltságos dolog volt, a sztár bizonyos értelemben a társadalmon felül áll, az ismertség, népszerűség, gazdagság és fényűzés olyan szféráiban mozog, mely az átlagember számára szinte elképzelhetetlen és gyakorlatilag elérhetetlen. A sztár megközelíthetetlen idol egyben, rejtélyes jelenség, akit mindenki ismer, mégsem ismer igazán senki. Az igazi sztár sorsa nem egyszer tragikus, roppant magasságok és kétségbeejtő mélységek váltakoznak benne. Azonban a korábbi hírességek egyik legfőbb jellemzője éppen az, hogy mindeközben csillaguk nem halványul, sőt haláluk után több évtizeddel is fényesen ragyog. Mindebből következik, hogy valódi sztárok nem születnek gyakran. Marilyn Monroe, Elvis Presley, Greta Garbo, Marlene Dietrich, James Dean, vagy Fred Astaire – hogy csak néhányat említsünk az állócsillagok közül – olyan hírességek, akik kétségtelenül a sztároknak e szűk körébe tartoznak, s felejthetetlen alkotásaikkal örökre feliratkoztak a halhatatlanok névsorába.

Nyilvánvaló azonban, hogy napjainkban sztárnak lenni már egészen mást jelent, mint amit főntebb sugalltunk. Elég sorra vennünk néhányat azokból az új keletű kifejezésekből, amelyek a híradásokból, szórakoztató műsorokból, újságok és magazinok hasábjairól köszönnek vissza. Így a film- vagy popsztár megszokott terminusai után napjaink médiafogyasztójának a *sztárséf*, *sztárfodrász*, *sztárpolitikus*, *sztármodell*, *sztárügyvéd*, *valóságshow-sztár*, *sztárfeleség*, *sztárbaba* stb. kifejezések is egyre ismerősebben csengenek – az új kifejezések megjelenése szorosan összefügg a sztárság fogalmának átalakulásával (Munk, 2009).

Az efféle szófordulatok két jelentős változásra hívhatják fel a figyelmünket. Egyrészt úgy tűnik, hogy a „sztár” szó jelentése mára inkább egy fajta ismertséget, hírnevet jelent, s nem feltétlenül kapcsolódik olyan átütő erejű, kiemelkedő teljesítményhez, amelyet a korábbi fogalomhasználat feltételezett. Ez esetben a sztár egy olyan, akár teljesen hétköznapi szakmát űző személy is lehet, aki esetleg a szakmája területén véghezvitt kiemelkedő teljesítményével, elsősorban mégis inkább a média által teremtett nyilvánosság eszközeivel élve válik közismertté.

A másik észrevételünk ennek a felismerésnek a továbbgondolásából következik, és a „valóságshow-sztár”, a „sztárfeleség”, a „sztárbaba” kifejezések kapcsán körvonalazódik. A sztárság fogalma itt már semmiféle kézzelfogható teljesítménnyel nem hozható összefüggésbe. Olyan ismertségről beszélünk tehát, ahol a *hírnév* a hírnév jogán generálódik: azokról a közszereplőkről van szó, akik arról *híresek*, hogy híresek. Közülük sokan Andy Warhol idézetének megfelelően – „*negyed órára bárki lehet híres*” – valóban csak pillanatokra élvezhetik a nyilvánosság kitüntető figyelmét, majd éppoly gyorsan tűnnek el média süllyesztőjében, ahogyan megjelentek.

A sztárság fogalmának változását ugyancsak jól példázza az a folyamat, ahogyan a hírnév és a *hírhedség* kategóriái észrevétlenül fúzióra lépnek. Míg korábban nem volt kérdéses, hogy a sztárság alapvetően pozitív jelentésű fogalom, mára a helyzet jóval sokszínűbbé vált. Amerikában már nem számít új keletű médiajelenségnek, hogy negatív teljesítménnyel, vagyis a hírhedség kategóriáján keresztül is sztárrá lehet válni. Jellemző példa lehet az O. J. Simpson-ügy vagy a nálunk talán kevésbé ismert Peterson-ügy: mindkét esetben a gyilkossággal vádolt férj szerzett akkora médianyilvánosságot, amelyre korábban aligha láthattunk példát. Azóta kutatásokkal is sikerült alátámasztani, hogy a média fokozott érdeklődése, a vádlottak motivációinak és családi hátterének tematizálása csaknem ugyanannyi néző szimpátiáját váltotta ki a vádlottak iránt, mint ahányan az áldozatok pártjára álltak (Maureen. 2004. 15).

Ugyanakkor a médiában megfigyelhető tendenciák azt mutatják: szerencsére nem feltétlenül kell gyilkosnak lenni ahhoz, hogy valaki valódi tehetség nélkül váljon globális méretekben ismert szupersztárrá. Jó példa erre az amerikai örököső, Paris Hilton

esete, aki mesés vagyonán kívül jobbára gátlástalan, kicsapongó életmódja kapcsán vált hírhedté. A botrányhős nő példáján keresztül annak a fordított irányú jelenségnek is tanúi lehetünk, ahogyan a már elve meglévő ismertség termeli ki a hírnévhez kapcsolódó teljesítményt. Így Hilton kisasszony esetében is érdekes kísérleteknek lehetünk tanúi, ahogyan hírnevét a film, a popzene, vagy a divat világában próbálja kamatoztatni, több-kevesebb sikerrel.

A hírnév és hírhedség jelenségét boncolgatva, megállapíthatjuk, hogy a hazai folyamatok talán gyorsabban igazodnak a nyugati trendekhez, mint az élet bármely más területén. A fogalom klasszikus értelmében Magyarországon mindig is problematikusnak látszott sztárságról beszélni. De ki vitatná, hogy például Karády Katalin, Szelezky Zita, Latabár Kálmán, Kabos Gyula, Jávor Pál vagy Csontos Gyula teljesítményével és népszerűségével ne emelkedett volna a külföldi sztárokat megközelítő magasságokba?

Viszont, ahogyan nyugaton, úgy nálunk is úgy sejlik, a híradásokból és a magazinok címlapjairól kiveszőben vannak az igazán nagy nevek, s helyüket az úgynevezett „bulvársztárok” foglalják el. Ma már nekünk sem kell a szomszédba mennünk egy bűnözőből lett hírességért, mint amilyen Ambrus Attila, nekünk is van magyar Paris Hiltonunk Kelemen Anna személyében, magyar Britney Spears-ünk, akit Zimány Linda testesít meg, vannak botrányos életű playmate-jeink és az örület határán táncoló, kiégett valóságshow-sztárjaink.

Eközben az igazán jelentős személyek nagyrészt nálunk is háttérbe húzódnak, egyre többször fogalmazzák meg az elbulvárosodott nyilvánosságtól való tudatos elhatárolódásukat, s ily módon egyre problematikusabbá válik annak megítélése, hogy ki is a valódi sztár. Mára világosan látszik: a médiában való megjelenés gyakorisága nem egyenesen arányos az elért teljesítménnyel. A valódi hírességek nagyrészt itthon is eltűnnek, s a hazai bulvársztárok iménti felsorolását még hosszan folytathatnánk. Mindenesetre, e néhány példa is jól érzékelteti a sztárság, a hírnév és a hírhedség kategóriájának hazai átalakulását.

A hírnév révén ily módon élénk táruló kép kétségkívül a mediatizált nyilvánosságban zajló átalakulásokat is jól érzékelteti. Egy olyan kiszélesedő nyilvánosságról van szó, melyben a médiafogyasztók kegyeiért (figyelmünkért) egyre több cég száll versenybe. A médiakultúra alapvetően profitorientált világában e figyelem megszerzése egyet jelent az anyagi haszonnal (Kellner, 1995.). Így korántsem meglepő, hogy az efféle vállalkozások ipari szintre emelték a hírek előállítását. Ez egyben azt is jelenti, hogy kiéleződik a verseny a legfrissebb és legérdekesebb események felkutatására és közlésére. És mi történik akkor, ha nincs elég hír? Ez esetben a híreket nem felkutatják, hanem „csinálják” (Angelusz, 2003.).

E folyamat eredménye lehet az is, hogy napjainkban a hírnévnek már sokkal több köze lehet a média kielégíthetetlen információéhségéhez, mint a híres emberek valódi teljesítményéhez. Az egymással versengő médiumokon érezhetően fokozódik a nyomás, hogy műsoraikat, az újságok és magazinok hasábjait kellő mennyiségű információval töltsék fel. Könnyen lehet, hogy ez a vákuum hozza létre a sztárság és a hírnév felhígulását is, mindezt egy olyan médianyilvánosság kereti között, ahol – úgy tűnik – a minőséggel szemben a mennyiség kerül előtérbe. Ezzel párhuzamosan jelennek meg a média-percemberkéik, akik ideig-óráig fenn tudják tartani a nyilvánosság érdeklődését, de csak addig, amíg a közönség a következő médiacsalira rá nem harap. Mindeközben a médiában megjelenő nyilvánosság tere elbulvárosodik, s látszólag fontosabbá válik az, hogy ki mennyit hízott vagy fogyott, kinek van új szeretője, és kinek ment tönkre a házassága, mint az, hogy milyen tényleges teljesítmény áll egy illető mögött.

A nyilvánosság bulvárosodása szinte megállíthatatlan jelenségnek tűnik, s ezzel párhuzamosan egyre jellemzőbb, hogy a nyilvános szférában is megjelennek a magán-szféra elemei. Ma már nem titok, melyik honatyánk pattan kerékpárra a belvárosban, ki és hol tölti az ünnepeket, melyik politikusunknak született gyermeke az utóbbi hónapokban. Sokan persze népszerűségük fényesítésének érdekében élnek tudatosan a média és a bulvársajtó eszközeivel (Meyrowitz, 1995.). S hogy ez milyen hosszú távú hatással lesz a nyilvános szféra tekintélyére? E kérdésre, a jelenség viszonylag újabb keletű természete okán, talán csak évek múlva kaphatunk választ, de az szinte bizonyos, hogy a folyamat nem itt fog megállni.

A teljes borúlátás azonban nem indokolt. Sokak szerint a sztárság és hírnév kategóriáinak átalakulása nemhogy ártalmatlan, de egyenesen üdvözítő változás, mely egy, a korábnál nyíltabb és demokratikusabb nyilvánosság kereteit teremti meg (Császi, 2003., 2005., 2008/a). Az új típusú médianyilvánosság, a régebbi konvenciókat levetkőzve, olyan környezetet teremt, amelyben azok a társadalmi rétegek (s azok tagjai) emelkedhetnek ki az ismeretlenség homályából, melyek/akik korábban csak távoli csodálói lehettek az ismertséggel járó hírnévnek.

Kétségtelen, hogy ez az újfajta nyilvános közeg elsőként a kereskedelmi adók tematikájában kezd formát ölteni. E csatornákon egyértelműen a szórakoztatás az elsődleges cél, amely eleve önmagában hordoz egy közvetlenebb, hétköznapi hangvételt (Császi, 2008/b). A műsorok nem akarják mindenáron megteremteni az objektív látzatát, sőt, egyértelműen a szubjektivitás válik meghatározóvá. E környezetben már a sztár sem látszik elérhetetlen bálvány, hiszen itt elsősorban nem a hihetetlen magasságokkal, hanem a hírességek magánügyeivel, mindennapi problémáival találkozunk. Ez a nyilvánosság széles teret enged a hétköznapi emberek érvényesülésének is. Ők hol kimagasló tetteik, hol pedig hétköznapi gondjuk-bajuk

kapcsán kerülnek a televízió képernyőjére vagy az újságok címlapjára. Kétségtelen, hogy ezeket az embereket a fogalom hagyományos értelmében soha nem nevezhetnénk sztároknak, ám az tagadhatatlan, hogy egyéni sorsuk bemutatásával, s pusztán a médiajelenlétükkel is sokakban ébreszthetik fel a reményt.

A sztárság, hírnév, hírhedség dimenzióinak feltárása túlmutat e rövid írás kerekein, mely talán alkalmas arra, hogy felvillantsa ama főbb pontokat, melyek körül a vizsgált fogalmakban bekövetkezett változások körvonalazódní látszanak, s amelyek egyben felhívják figyelmünket a mediatizált nyilvánosságban végbemenő újszerű folyamatokra. Egyértelmű, hogy a közvéleményt az említett kérdések egyre élénkebben foglalkoztatják. A témával foglalkozó magyar nyelvű írások viszonylag kis száma pedig azt mutatja, hogy a társadalomtudósokra, szociológusokra, kommunikáció- és médiakutatókra még sok feladat vár, míg a jelenség pontos természetét feltárják.

IRODALOM

- ANGELUSZ RÓBERT: Amíg hírekként megjelennek... Az eseményektől a hírekig. *Jel-Kép*, 2003. 3 sz. 3–24.
- CSÁSZI LAJOS: A média tabloidizációja és a nyilvánosság átalakulása. *Politikatudományi Szemle*, 2003. 2. sz. 157–172.
- CSÁSZI LAJOS: A Mónika-show kulturális szociológiája. *Médiakutató*, 2005. ősz. 21–36.
- CSÁSZI LAJOS: A televíziós talk show története és műfaji sajátosságai. *Médiakutató*, 2008 tavasz. 14–32.
- CSÁSZI LAJOS: Médiakutatás a kulturális fordulat után. *Médiakutató*, 2008. ősz. 93–108.
- KELLNER, DOUGLAS: *Media Culture*. New York, 1995, Routledge.
- MEYROWITZ, JOSHUA: *Mediating Communication: What Happens?*. In: JON DOWNING, ALI MOHAMMADI and ANNABELLE SREBERNEY-MOHAMMADI. *Questioning the Media*. Thousand Oaks, 1995, Sage, 39–53.
- MUNK VERONIKA: Sztárság, elméletben. *Médiakutató*, 2009. tavasz. 7–16.
- ORTH, MAUREEN: *The Importance of being Famous. Behind the scenes of the celebrity-industrial complex*. New York, 2004, Henry and Holt Company Ltd.

SZERZŐINKHEZ

Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikat az alábbi formában nyújtsák be:

Bibliográfiai adatok leírása:

Könyv:

Rosengren, Karl Erik: *Kommunikáció*. Typotex, Bp., 2004.

Kötetben megjelent tanulmány:

Nyíri Kristóf: *Az írásbeliségről és néhány új médiumról*.

In: Béres István – Horányi Özséb (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*.

Osiris, Bp., 1999. 117–128.

Folyóirat-cikk:

Körösényi András: Politikai képviselő a vezérdemokráciában. *Politikatudományi Szemle*, 2003. 4. sz. 5–22.

Online irodalom:

az utolsó letöltés idejét zárójelben megjelölve

pl. Tóth András György: A film nyelvokona.

http://filmvilag.hu/xereses_frame.php?cikk_id=108 (2007. május 4.)

Hivatkozás:

Lábjegyzetet javaslunk vagy szövegeközi hivatkozást, amennyiben részletes irodalomjegyzéket mellékelnek a szöveg végén. A szövegeközi hivatkozás formája: (Nyíri, 1999. 126)

Kézírataikat a mediarium@licium.hu, illetve a ferko824@gmail.com címre várjuk.

a Mediárium szerkesztői

E SZÁMUNK SZERZŐI

ARANY LAJOS – újságíró, művészeti író

BEREK SÁNDOR – szociológus, kulturális antropológus

DOMBROVSZKY ÁDÁM – újságíró

DUFFEK MIHÁLY – zeneművész

GULD ÁDÁM – doktorandusz

HAUSMANN ALICE – doktorjelölt

NÉMETI JÁNOS LEVENTE – doktorandusz

ORBÁN MARIANN – doktorandusz

SZABÓ LÁSZLÓ TAMÁS – oktatáskutató

TÓTH DÉNES – újságíró, színikritikus

VITÉZ FERENC – kulturális antropológus, médiakutató

Balogh Balázs András: Emlék gyermekkoromból

A Mediárium jelen számát cigány naiv művészek képeivel illusztráltuk.

